

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології

На правах рукопису

ЧЕРКАСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІЙОВИЧ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ

Спеціальність 053 Психологія
(код) (назва спеціальності)

Освітня програма Психологія
(назва)

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник: д.
психологічних наук, проф.
Самойлов О.Є.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол засідання кафедри

№ 10 від 15.01. 2024 р.

Завідувач кафедри

 Людмила ПРІСНЯКОВА

Нормоконтроль

 Наталія СЕРПІЄНКО

Дніпро, 2024

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ**

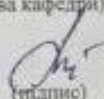
Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

психології

(назва кафедри)

(підпис)

Людмила ПРИСНЯКОВА

12.02.2024

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

ЧЕРКАСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІЙОВИЧ

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

1. Тема роботи Психологічний аналіз агресивної поведінки
молодших школярів
2. Науковий керівник д. психологічних наук, проф. Самойлов О.Є.
3. Строк подання роботи на кафедру 12.02.2024
4. Мета кваліфікаційної роботи є системний аналіз агресивної
поведінки серед дітей молодшого шкільного віку
5. Завдання випускної кваліфікаційної роботи
 1. Проаналізувати агресивну поведінку у психологічному дискурсі
 2. Описати психологічні особливості прояву агресивної поведінки у
молодшому шкільному віці.
 3. Здійснити організацію та провести дослідження агресивної поведінки
молодших школярів.

4. Проаналізувати результати дослідження.
5. Визначити мету, принципи, критерії програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку
6. Описати складові програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

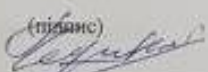
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	Жовтень 2023 р.	виконано
2.	I Розділ	Листопад 2023 р.	виконано
3.	II Розділ	Грудень 2023 р.	виконано
4.	III Розділ	Січень 2024 р.	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий 2024р.	виконано

Науковий керівник

Олександр САМОЙЛОВ

Здобувач вищої освіти

(підпис)

(підпис) Олександр ЧЕРКАСЬКИЙ

Дата видавання завдання 16.09.2023

АНОТАЦІЯ

Агресивна поведінка може негативно впливати на психічне здоров'я дітей молодшого шкільного віку, що може виявитися в проблемах із навчанням і соціальною адаптацією. Агресивні діти можуть створювати небезпеку для інших учнів і вчителів. Це може виявитися в формі фізичної або вербальної агресії, загроз або інших неприємних ситуацій.

Діти, які демонструють агресивну поведінку, можуть мати проблеми зі здатністю встановлювати позитивні стосунки з однолітками та дорослими, що може вплинути на їх соціальну адаптацію. Значна кількість досліджень проводиться для вивчення причин та наслідків агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Це свідчить про значущість цієї проблеми для наукової спільноти. Зростаюча кількість випадків агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку привертає увагу засобів масової інформації та суспільства загалом. Це спонукає до пошуку ефективних способів протидії цьому явищу.

Отже, враховуючи всі ці фактори, можна зробити висновок, що проблема агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку є дуже актуальною і потребує постійної уваги та вирішення з боку психологів, сімей, шкіл, громадських організацій і урядових установ.

У сучасному суспільстві агресивна поведінка серед дітей молодшого шкільного віку є актуальною та загрозливою проблемою, яка потребує серйозного аналізу та вирішення. Дослідження показують, що рівень агресивної поведінки серед дітей зростає, при цьому вона може мати широкий спектр негативних наслідків як для самого агресора, так і для його оточення.

Проблема агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку виникає з різних причин і може мати різноманітні прояви. Вона охоплює фізичну, вербальну та психологічну агресію, а також агресивні форми поведінки відчуження, викривлення і маніпулювання. Серед найбільш поширених причин можна виокремити вплив сімейного середовища, навчального оточення, медіа та соціокультурних факторів.

Агресивна поведінка може спричинити стрес, тривогу, депресію та інші психологічні проблеми як у самого агресора, так і у його жертв. Крім того, вона може призвести до соціальної ізоляції, конфліктів у шкільному середовищі, порушень дисципліни та загального погіршення атмосфери в навчальних закладах.

Окрім особистісних наслідків, агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку також має соціально-економічні наслідки. Вона може призвести до зниження успішності в навчанні, відмови від шкільного навчання, виникнення значної кількості конфліктів у сім'ї та навчальному середовищі, а також вимагати психологічної підтримки та реабілітації дітей.

Отже, агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку становить серйозну проблему, яка вимагає комплексного підходу до вирішення. Необхідно проводити дослідження для розуміння причин та механізмів формування такої поведінки, розробляти ефективні стратегії попередження та інтервенції, а також створювати сприятливі умови для психологічного розвитку та соціалізації дітей.

Метою магістерської роботи є системний аналіз агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати агресивну поведінку у психологічному дискурсі
2. Описати психологічні особливості прояву агресивної поведінки у молодшому шкільному віці.
3. Здійснити організацію та провести дослідження агресивної поведінки молодших школярів.
4. Проаналізувати результати дослідження.
5. Визначити мету, принципи, критерії програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку

6. Описати складові програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

У ході проведення дослідження були використані такі методики та тести:

1. Методика діагностики агресивності.
2. Проективна методика «Рука».
3. Тест шкільної тривожності.
4. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності.
5. Шкала астеничного стану (ШАС).

Методи математичної статистики : коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона, t-критерію Стьюдента для непов'язаних вибірок

Об'єктом дослідження є агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку. Предметом дослідження є проблеми агресивної поведінки серед молодших школярів.

Наукова новизна полягає у формуванні програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

Теоретична значущість теми полягає в тому, що результати дослідження можуть служити основою для розробки програм психологічної підтримки, профілактики та інтервенції в освітніх та педагогічних установах.

Практична значущість теми полягає в тому, що висновки дослідження можуть давати змогу розробляти ефективних стратегій протидії агресивної поведінці сприяє покращенню соціального клімату в школах та інших установах, що підвищує загальний рівень безпеки та благополуччя дітей.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, переліку посилань.

ABSTRACT

Aggressive behavior can negatively affect the mental health of children of primary school age, which can manifest itself in problems with learning and social adaptation. Aggressive children can pose a danger to other students and teachers.

This can take the form of physical or verbal aggression, threats or other unpleasant situations.

Children who exhibit aggressive behavior may have problems with the ability to establish positive relationships with peers and adults, which may affect their social adjustment. A significant amount of research is conducted to study the causes and consequences of aggressive behavior of children of primary school age. This indicates the importance of this problem for the scientific community. The increasing number of cases of aggressive behavior among children of primary school age attracts the attention of the mass media and society in general. This prompts the search for effective ways to counteract this phenomenon.

So, taking into account all these factors, we can conclude that the problem of aggressive behavior of children of primary school age is very urgent and requires constant attention and solutions from psychologists, families, schools, public organizations and government institutions.

In modern society, aggressive behavior among children of primary school age is an actual and threatening problem that requires serious analysis and solution. Research shows that the level of aggressive behavior among children is increasing, while it can have a wide range of negative consequences for both the aggressor himself and those around him.

The problem of aggressive behavior of children of primary school age arises for various reasons and can have various manifestations. It covers physical, verbal and psychological aggression, as well as aggressive forms of behavior of alienation, distortion and manipulation. Among the most common reasons, the influence of the family environment, educational environment, media and socio-cultural factors can be singled out.

Aggressive behavior can cause stress, anxiety, depression and other psychological problems in both the aggressor and his victims. In addition, it can lead to social isolation, conflicts in the school environment, discipline violations and a general deterioration of the atmosphere in educational institutions.

In addition to personal consequences, the aggressive behavior of children of primary school age also has socio-economic consequences. It can lead to a decrease in academic performance, refusal of schooling, the emergence of a significant number of conflicts in the family and educational environment, as well as require psychological support and rehabilitation of children.

Therefore, the aggressive behavior of children of primary school age is a serious problem that requires a complex approach to solving it. It is necessary to conduct research to understand the causes and mechanisms of the formation of such behavior, to develop effective prevention and intervention strategies, as well as to create favorable conditions for the psychological development and socialization of children.

The aim of the master's work is the systematic aggressive behavior of children of primary school age.

Objectives of the study:

1. To analyze aggressive behavior in psychological discourse

2. Describe the psychological features of aggressive behavior in primary school age.
3. To organize and conduct a study of aggressive behavior of younger schoolchildren.
4. Analyze the research results.
5. Determine the purpose, principles, and criteria of the program of the correctional and developmental program to reduce the manifestation of aggressive behavior among children of younger preschool age
6. Describe the component programs of the correctional and developmental program to reduce the manifestation of aggressive behavior among children of younger preschool age.

The following methods and tests were used during the research:

1. Methods of diagnosing aggressiveness.
2. Projective technique "Hand".
3. School anxiety test.
4. Scale of situational (reactive) anxiety.
5. Scale of the asthenic state (SHAS).

Mathematical statistics methods: Pearson's linear correlation coefficient, Student's t-test for unrelated samples

The object of the study is the aggressive behavior of children of primary school age.

The subject of the study is the problem of aggressive behavior among younger schoolchildren.

The scientific novelty consists in the formation of a corrective and developmental program to reduce the manifestation of aggressive behavior among children of younger preschool age.

The theoretical significance of the topic is that the research results can serve as a basis for the development of programs of psychological support, prevention and intervention in educational and pedagogical institutions.

The practical significance of the topic is that the findings of the study can make it possible to develop effective strategies to combat aggressive behavior, contribute to the improvement of the social climate in schools and other institutions, which increases the general level of safety and well-being of children.

The structure of the master's thesis. The master's thesis consists of an introduction, three sections, and a list of references.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	
1.1 Аналіз агресивної поведінки у психологічному дискурсі.....	14
1.2 Психологічні особливості прояву агресивної поведінки в молодшому шкільному віці.....	36
Висновки по розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	
2.1 Організація та проведення дослідження агресивної поведінки молодших школярів.....	58
2.2 Результати дослідження.....	62
Висновки по розділу 2.....	88
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЙНО- РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ЗІ ЗМЕНШЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	
3.1. Мета, принципи, критерії програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.....	91
3.2. Складові програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.....	94
Висновки по розділу 3.....	102
ВИСНОВКИ.....	106
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	113

ВСТУП

Агресивна поведінка може негативно впливати на психічне здоров'я дітей молодшого шкільного віку, що може виявитися в проблемах із навчанням і соціальною адаптацією. Агресивні діти можуть створювати небезпеку для інших учнів і вчителів. Це може виявитися в формі фізичної або вербальної агресії, загроз або інших неприємних ситуацій.

Діти, які демонструють агресивну поведінку, можуть мати проблеми зі здатністю встановлювати позитивні стосунки з однолітками та дорослими, що може вплинути на їх соціальну адаптацію. Значна кількість досліджень проводиться для вивчення причин та наслідків агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Це свідчить про значущість цієї проблеми для наукової спільноти. Зростаюча кількість випадків агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку привертає увагу засобів масової інформації та суспільства загалом. Це спонукає до пошуку ефективних способів протидії цьому явищу.

Отже, враховуючи всі ці фактори, можна зробити висновок, що проблема агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку є дуже актуальною і потребує постійної уваги та вирішення з боку психологів, сімей, шкіл, громадських організацій і урядових установ.

У сучасному суспільстві агресивна поведінка серед дітей молодшого шкільного віку є актуальною та загрозливою проблемою, яка потребує серйозного аналізу та вирішення. Дослідження показують, що рівень агресивної поведінки серед дітей зростає, при цьому вона може мати широкий спектр негативних наслідків як для самого агресора, так і для його оточення.

Проблема агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку виникає з різних причин і може мати різноманітні прояви. Вона охоплює фізичну, вербальну та психологічну агресію, а також агресивні форми поведінки відчуження, викривлення і маніпулювання. Серед найбільш поширених

причин можна виокремити вплив сімейного середовища, навчального оточення, медіа та соціокультурних факторів.

Агресивна поведінка може спричинити стрес, тривогу, депресію та інші психологічні проблеми як у самого агресора, так і у його жертв. Крім того, вона може призвести до соціальної ізоляції, конфліктів у шкільному середовищі, порушень дисципліни та загального погіршення атмосфери в навчальних закладах.

Окрім особистісних наслідків, агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку також має соціально-економічні наслідки. Вона може призвести до зниження успішності в навчанні, відмови від шкільного навчання, виникнення значної кількості конфліктів у сім'ї та навчальному середовищі, а також вимагати психологічної підтримки та реабілітації дітей.

Отже, агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку становить серйозну проблему, яка вимагає комплексного підходу до вирішення. Необхідно проводити дослідження для розуміння причин та механізмів формування такої поведінки, розробляти ефективні стратегії попередження та інтервенції, а також створювати сприятливі умови для психологічного розвитку та соціалізації дітей.

Аналізом агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку займалися наступні психологи: А. Бандура [52;53], Л. Берковіц [54], О. Бовть [1;2], Р. Гін [59], Л. Дозорець [8], Дж. Доллард [58], О. Запухляк [11], З. Зимелева [12], В. Іванова [14], Х. Кауфман [60], Л. Келтікангас-Ярвінен [61], В. Кириченко [17], Л. Кльоц [18], Л. Ляшук [25], І. Марценківська [29], О. Мізерна [32], Л. Пугач [36], Г. Сибірська [39; 40], І. Сопрун [41], Н. Фешбак [55;56], С. Фрейб [57], В. Хомік [44], Н. Цап [45], В. Шебанова [47;48], О. Яковлева [51].

Метою магістерської роботи є системний аналіз агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати агресивну поведінку у психологічному дискурсі

2. Описати психологічні особливості прояву агресивної поведінки у молодшому шкільному віці.
3. Здійснити організацію та провести дослідження агресивної поведінки молодших школярів.
4. Проаналізувати результати дослідження.
5. Визначити мету, принципи, критерії програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку
6. Описати складові програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

У ході проведення дослідження були використані такі методики та тести:

1. Методика діагностики агресивності.
2. Проективна методика «Рука».
3. Тест шкільної тривожності.
4. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності.
5. Шкала астеничного стану (ШАС).

Методи математичної статистики : коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона, t-критерію Стьюдента для непов'язаних вибірок

Об'єктом дослідження є агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предметом дослідження є проблеми агресивної поведінки серед молодших школярів.

Наукова новизна полягає у формуванні програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

Теоретична значущість теми полягає в тому, що результати дослідження можуть служити основою для розробки програм психологічної підтримки, профілактики та інтервенції в освітніх та педагогічних установах.

Практична значущість теми полягає в тому, що висновки дослідження можуть давати змогу розробляти ефективних стратегій протидії агресивної поведінці сприяє покращенню соціального клімату в школах та інших установах, що підвищує загальний рівень безпеки та благополуччя дітей.

Апробація результатів роботи та публікації:

1) Самойлов О.Є., Черкаський О. В. Специфіка прояву агресивної поведінки у молодших школярів // Глобалізація наукових знань: міжнародна співпраця та інтеграція галузей наук: матеріали VI Міжнародної студентської наукової конференції, м. Кропивницький, 9 лютого, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 74-77

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, переліку посилань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Аналіз агресивної поведінки у психологічному дискурсі

Агресія - це комплексний психологічний феномен, що означає активність чи намагання завдати шкоди чи викликати відчуття загрози іншій особі або групі осіб. Психологічне визначення агресії включає в себе різні аспекти цього явища [9]:

1. емоційний аспект: агресія часто виникає внаслідок негативних емоцій, таких як гнів, роздратування, образа або страх. вона може бути виражена у формі ворожості, ворожої налаштованості або навіть фізичної агресії;

2. когнітивний аспект: в основі агресивної поведінки можуть бути негативні переконання, спотворення уявлень або неправильна інтерпретація подій і ситуацій;

3. поведінковий аспект: агресивна поведінка може виявлятися в різних формах, включаючи вербальну, фізичну, пасивно-агресивну чи реляційну агресію. Це може бути виражено в нападі, образах, ворожості, відмові від співпраці тощо;

4. соціальний аспект: агресія часто виникає під час взаємодії індивіда з іншими людьми, або у відносинах з соціальним середовищем. Вона може бути реакцією на конфлікт, конкуренцію, невідповідність очікуванням чи нерозуміння.

Важливо враховувати, що агресія може бути результатом різних факторів, включаючи біологічні, психологічні та соціокультурні чинники. Також важливо відрізнити між собою адаптивну агресію, яка може бути виражена в захисті себе чи інших, і дезадаптивну агресію, яка є шкідливою та неспрямованою.

Термін «агресія» часто використовується для опису інстинктивної поведінки, яка характеризується намаганням завдати шкоди або викликати відчуття загрози іншим. Це одна з основних форм поведінки виживання, яка виникає у різних видів тварин, включаючи людину [9].

Агресія як інстинктивна поведінка може бути викликана різними факторами, такими як захист території, потреба в їжі, розмноження або відповідь на загрозу. Вона може виявлятися у вигляді бойового або оборонного рефлексу, що допомагає істоті вижити у вражливих або конкурентному середовищі.

У людини агресія може бути спрямована на фізичну атаку, вербальний напад, пасивне спричинення шкоди або соціальну деструкцію. Вона може виявлятися у вигляді захисту себе, своїх інтересів або свого статусу у групі.

Наслідки агресивної поведінки можуть бути різними, від захисту власної території до вирішення конфліктів у соціальних групах.

Прояви агресії можуть бути різноманітні і зазвичай класифікуються за різними критеріями [9]:

1. види агресії за способом виявлення:
 - фізична агресія: включає в себе прямі фізичні напади, такі як удари, ляскання, кидання предметами тощо;
 - вербальна агресія: проявляється у формі образ, погроз, грубих слів, критики тощо;
 - пасивно-агресивна агресія: це характеризується прихованою або індиレクトною агресією, такою як відмова в співпраці, змішування інформації, пасивний саботаж тощо;
 - реляційна (соціальна) агресія: виявляється у шкоді відносинам, наприклад, шляхом використання сплітінгу, ізоляції, образ, поширення чуток тощо;
2. види агресії за мотивацією:
 - інструментальна агресія: спрямована на досягнення певної мети, такої як захист території чи оборона себе;

- вербальна агресія: використовується для вираження власного невдоволення, оточення чи ситуації, без наміру завдати фізичної шкоди;
 - імпульсивна або емоційна агресія: виникає у результаті емоційного перепливу, наприклад, гніву чи страху, і може бути непередбачуваною;
3. види агресії за спрямованістю:
- екстравертна агресія: спрямована на зовнішні об'єкти, такі як інші особи, тварини, предмети тощо;
 - інтравертна агресія: спрямована на власний внутрішній світ, інтродекція, самогубство тощо.

Ця класифікація допомагає краще розуміти різноманітність агресивних проявів та їх мотивацію, що може бути корисним для подальшого аналізу та розробки стратегій управління агресією.

Хоча агресія може виявлятися як невід'ємна частина активності та адаптивності людини, важливо розрізняти між здоровими формами агресії, які виявляються у вираженні себе, захисті власних інтересів та подоланні викликів, і патологічними формами агресії, які можуть призвести до шкідливих наслідків для себе та інших.

Здорова агресія виявляється у відповіді на стресові ситуації, захисті власних границь, стимулюванні досягнення цілей та підтримці самоповаги. Це може бути виявлено у вирішенні конфліктів, рішучості діяти у складних ситуаціях, а також у здатності виступати за себе та інших.

Однак патологічна агресія може виявлятися у формі непереборної агресії, насильства, ворожого ставлення до оточуючих та неадекватної реакції на стрес. Це може бути наслідком різних факторів, включаючи психічні розлади, негативний досвід в дитинстві, травми, відсутність соціальних навичок управління емоціями тощо.

Таким чином, хоча агресія може бути природною та навіть корисною реакцією в деяких ситуаціях, важливо розвивати здатність до контролю та управління нею, щоб уникнути шкідливих наслідків та сприяти здоровим

взаєминам з іншими. Також важливо розвивати альтернативні стратегії вирішення конфліктів та взаємодії, які базуються на співробітництві, співчутті та конструктивному спілкуванні.

Акт поведінки може вважатись агресивним, якщо він відповідає певним критеріям, що вказують на спробу завдати шкоди або викликати відчуття загрози іншій особі чи групі осіб. Можна визначити певні ознаки, які можуть вказувати на агресивну поведінку [30]:

1. насильство або фізична агресія: це може включати в себе будь-яку форму фізичної атаки, таку як удари, ляскання, кидання предметами, тілесний контакт без згоди тощо;

2. вербальні атаки: негативна, груба або образлива мова, погрози, шантаж, критика або інші форми вербального насильства можуть вважатись агресивними;

3. пасивно-агресивна поведінка: це може виявлятися у формі ігнорування, пасивного спротиву, відмови в співпраці, наявність підступних зауважень тощо;

4. психологічний тиск або маніпуляція: використання стратегій, що спрямовані на контроль, маніпуляцію або психологічний тиск, таких як загрози, шантаж, інсинуації або маніпуляція емоціями;

5. реляційна агресія: це може включати в себе руйнівне ставлення до відносин, таке як спліттінг, зрада, гострий конфлікт або ізоляція.

Важливо враховувати контекст і обставини, у яких відбувається поведінка, а також її наслідки для того, щоб визначити, чи можна вважати її агресивною. Також слід брати до уваги індивідуальні особливості особистості та можливі психічні чинники, які можуть впливати на її поведінку.

Є кілька умов, які можуть вказувати на те, що певна поведінка може бути визнана як агресивна [38]:

1. намір завдати шкоди або викликати відчуття загрози: це означає, що особа має свідомий намір вчинити дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій особі або групі осіб або на виклик відчуття страху чи загрози їх безпеці;

2. неприйнятність поведінки з точки зору соціальних норм: це означає, що поведінка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам і сприймається оточуючими як неприйнятна чи шкідлива;

3. фізична чи психологічна шкода: це означає, що результатом агресивної поведінки є заподіяння фізичної або психологічної шкоди іншій особі або групі осіб;

4. бажання контролю чи домінування над іншими: це може включати в себе спроби здобути контроль або домінування над іншими шляхом використання агресивних методів чи загроз;

5. відсутність альтернативних стратегій реагування: це означає, що особа, виявляючи агресивну поведінку, не використовує альтернативні стратегії реагування, такі як спілкування, пошук компромісу або вирішення конфлікту.

Якщо поведінка відповідає цим умовам, можна вважати її агресивною. Однак важливо також розуміти контекст та індивідуальні особливості особистості, оскільки в певних ситуаціях агресивна поведінка може бути адаптивною або реактивною.

Дитяча агресія є серйозною проблемою, яка може викликати занепокоєння батьків і стати приводом для звернення до фахівців. Існує кілька причин, чому дитяча агресія може стати об'єктом занепокоєння батьків [15]:

1. безпека і благополуччя: батьки стурбовані, коли їхні діти виявляють агресивну поведінку, оскільки вона може становити загрозу для безпеки і благополуччя не тільки для самої дитини, але і для інших дітей та дорослих;

2. соціальні відносини: агресивна поведінка дитини може впливати на її соціальні відносини з іншими дітьми, вчителями та іншими членами сім'ї. Батьки переживають, що це може призвести до конфліктів, виключення з групи або відмови учасників у взаємодії з їхньою дитиною;

3. розвиток дитини: агресивна поведінка може впливати на розвиток дитини, який може бути порушений внаслідок стресу, конфліктів та неправильного способу вираження емоцій;

4. потреба у підтримці та порадах: батьки шукають підтримки та порад від фахівців щодо того, як краще розуміти та управляти агресивною поведінкою своєї дитини, а також як надати їй підтримку та допомогу в подоланні цієї проблеми.

У зв'язку з цим батьки можуть звертатися до психологів, психіатрів або інших спеціалістів, які можуть надати поради, підтримку та індивідуалізовану допомогу для розв'язання проблеми дитячої агресії.

У молодшому віці діти можуть виявляти найсильніші прояви агресії з різних причин [2;14;22; 51]:

1. незрілість емоційного розвитку: у молодшому віці діти ще не мають повного контролю над своїми емоціями і не розвинули ефективних стратегій регуляції емоцій. це може призводити до інтенсивних проявів агресії у відповідь на стресові ситуації чи конфлікти;

2. навчання соціальних навичок: у молодшому віці діти ще активно навчаються соціальним навичкам, таким як спілкування, співпраця та вирішення конфліктів. Нездатність відповідати на соціальні сигнали та адекватно реагувати на ситуації може призводити до агресивних проявів;

3. обмежений словниковий запас: у молодшому віці діти можуть мати обмежений словниковий запас та не вміти ефективно висловлювати свої почуття та потреби словами. Це може призводити до використання фізичних або вербальних проявів агресії для вираження своїх емоцій;

4. конкуренція за ресурси: у молодшому віці діти часто змагаються за увагу дорослих, іграшки, територію та інші ресурси. Це може створювати конфлікти та сприяти агресивному поведженню;

5. навчання соціальним нормам і моралі: у молодшому віці діти все ще активно навчаються соціальних нормам і моралі, іноді не розуміючи їх повністю або не здатні до них адаптуватися. Це може призводити до

неадекватних агресивних реакцій на ситуації, які вони сприймають як неправильні або несправедливі.

Загалом молодший вік характеризується інтенсивним емоційним та соціальним розвитком, що може сприяти сильним проявам агресії. Важливо підтримувати дітей, відповідним навчанням та вихованням, які сприяють розвитку конструктивних способів вираження емоцій та вирішення конфліктів.

Якщо агресивність дитини зберігається і навіть зростає як реакція на перешкоди та заборони, це може бути серйозним приводом для занепокоєння батьків та інших дорослих. Існують основні можливі причини проблем агресивної поведінки дітей і стратегії, які можуть допомогти вирішити ці проблеми [2; 6;14;22; 51]:

1. стрес або травма: агресивна поведінка може бути реакцією на стресові події або травматичний досвід, такий як сімейні конфлікти, розлучення батьків, переїзд, пережите насильство чи інші події. Важливо розуміти фактори, що спричиняють стрес, і намагатися знизити їх вплив на дитину;

2. недостатня соціальна підтримка: дитина може виявляти агресивну поведінку, якщо вона не має достатньої соціальної підтримки та відчуває себе відокремленою від оточуючих або незрозуміється ними. Батькам слід спробувати забезпечити їй можливості для соціальної інтеграції та взаємодії з однолітками;

3. недоцільна модель поведінки: дитина може копіювати агресивну поведінку, яку спостерігає у дорослих або серед своїх однолітків. Важливо забезпечити позитивну модель поведінки та встановити відповідні межі;

4. порушення в розвитку: порушення розвитку, такі як аутизм, дефіцит уваги з гіперактивністю, ДЦП, порушення спектра аутизму та інші розлади, можуть призводити до агресивної поведінки. Важливо звернутися до фахівця для оцінки індивідуальних потреб та розробки відповідної програми підтримки;

5. низька емоційна регуляція: деякі діти можуть мати складнощі з регулюванням своїх емоцій, що може призводити до агресивної поведінки. Важливо вчити їх ефективним стратегіям регуляції емоцій та способам вираження своїх почуттів.

Згадані стратегії можуть бути корисними для розуміння та керування агресивною поведінкою дитини. Проте, якщо агресія стає постійною проблемою або супроводжується ще більш серйозними проблемами, важливо звернутися до кваліфікованого фахівця для професійної допомоги.

Дослідження підтверджують, що діти, які стають постійними жертвами агресії, часто стикаються зі значними негативними наслідками для свого психічного і соціального благополуччя, а саме [20]:

1. усамітненість: діти, які стають жертвами агресії, часто відчуються виключеними та відокремленими від своїх однолітків. Вони можуть уникати соціальних ситуацій і зіткнень з агресорами, що призводить до ізоляції та відчуття самотності;

2. депресія та тривожність: постійний стрес і травми, пов'язані з агресією, можуть призводити до розвитку депресії, тривожних розладів та інших психічних проблем. Діти можуть відчувати безнадійність, печаль і втрату інтересу до різних аспектів життя;

3. негативне ставлення до навчання: діти, які стикаються зі знущанням та агресією в школі, можуть розвивати негативне ставлення до навчання та школи загалом. вони можуть уникати відвідування школи, маючи страх конфліктів та стикаючись з травмуючими ситуаціями;

4. низька самооцінка та відчуття неприйняття: жертви агресії можуть мати низьку самооцінку та відчуття неприйняття. Вони можуть відчувати себе непотрібними або недостойними любові та уваги, що негативно впливає на їхнє психічне здоров'я та самопочуття.

Для підтримки дітей, які стають жертвами агресії, важливо забезпечити їм безпечне та підтримуюче середовище, сприяти їхньому емоційному та соціальному благополуччю, а також надавати психологічну підтримку та

професійну допомогу. Важливо також вживати заходів для запобігання агресії та підтримки позитивних соціальних взаємодій у шкільному середовищі.

Соціалізація агресії може бути розглянута як процес, в ході якого людина навчається контролювати свої агресивні нахили та висловлювати їх у формах, які вважаються прийнятними у даній цивілізації чи суспільстві. Цей процес включає в себе культурні, соціальні та психологічні аспекти, які впливають на способи вираження агресії та її регулювання. До ключових аспектів соціалізації агресії відносяться [33;34]:

1. соціальні норми та цінності: у кожній культурі і суспільстві існують соціальні норми та цінності, що регулюють прийнятність агресивної поведінки. наприклад, в деяких культурах агресія може бути дозволеною або навіть сприяти успіху, тоді як у інших вона вважається непринятною та підлягає строгому засудженню;

2. виховання та соціалізація в сім'ї: сім'я відіграє важливу роль у вихованні дитини та формуванні її поведінки. Вона передає соціальні навички, норми та цінності, що стосуються агресії, і вчить дитину, як виражати свої емоції та реагувати на конфліктні ситуації;

3. освіта та виховання в установах: школа та інші установи відіграють також важливу роль у соціалізації агресії. Вони навчають дітей правильним способам вирішення конфліктів, розумінню наслідків своїх дій та розвитку емпатії;

4. медіа та культурні впливи: сучасні медіа, включаючи інтернет телебачення, та інші джерела інформації, можуть впливати на сприйняття агресивної поведінки та її прийняття у суспільстві. Певні культурні чи медійні стереотипи можуть сприяти нормалізації агресії або, навпаки, відвертому її засудженню;

5. психологічні механізми регуляції: спільно з внутрішніми механізмами саморегуляції, такими як емпатія, контроль емоцій та адаптивні стратегії розв'язання конфліктів, соціалізація агресії сприяє формуванню позитивних механізмів управління власною агресією.

Розуміння процесу соціалізації агресії є важливим для вирішення проблеми агресивної поведінки та сприяння розвитку здорових та конструктивних способів вираження емоцій у суспільстві.

Готовність до агресивних дій може формуватися в результаті накопичення недоліків у процесі соціалізації. Соціалізація - це процес, у якому індивід набуває знань, навичок, цінностей та норм, що потрібні для успішної інтеграції в суспільство. Однак, коли цей процес відбувається з недоліками або неприйнятними умовами, це може призвести до формування агресивної поведінки. До шляхів формування агресивної поведінки відносяться [22;51]:

1. моделювання поведінки: діти навчаються шляхом спостереження за дорослими та однолітками. Якщо вони часто бачать агресивну поведінку в своєму оточенні, це може стати прикладом, який вони наслідують;

2. виховання в сім'ї: сімейне середовище грає важливу роль у вихованні дитини. Якщо в сім'ї існують конфлікти, насильство чи недоліки у способах взаємодії, це може стати причиною формування агресивної поведінки;

3. вплив рівня стресу та конфліктів: діти, які постійно відчують стрес або перебувають у конфліктних ситуаціях, можуть розвивати агресивну поведінку як стратегію впорядкування з цими емоціями та ситуаціями;

4. сприйняття власного статусу: дитина, яка відчуває себе несприйнятою у суспільстві, може виявляти агресивну поведінку, як спробу заслужувати на увагу чи отримати контроль над ситуацією;

5. вплив медіа та культурних стереотипів: медіа та культурні норми можуть пропагувати агресивну поведінку як прийнятний або навіть бажаний спосіб взаємодії. Це може підсилити агресивні тенденції у дітей.

Розуміння цих механізмів може допомогти при розробці ефективних стратегій для запобігання агресивній поведінці та сприяння позитивній соціалізації дітей.

Результативна агресія може мати істотне значення в деяких контекстах, особливо в ситуаціях, де агресивні дії призводять до досягнення певних цілей

або успіху. Це може включати такі сфери, як спорт, бізнес, політика та інші сфери діяльності. Існують наступні аспекти результативної агресії [5]:

1. конкурентність: у конкурентному середовищі агресивність може бути розглянута як засіб досягнення конкретних цілей. У спорті, наприклад, агресивність може допомогти спортсменові підвищити свою мотивацію та впоратися зі стресом під час змагань;

2. лідерство: в деяких випадках агресивна поведінка може бути пов'язана з лідерством та впливом на оточуючих. лідер, який виявляє агресивність, може використовувати цей стиль поведінки, щоб досягти своїх цілей та зберегти свою позицію в групі;

3. бізнес та переговори: у деяких випадках агресивність може бути ефективним інструментом у бізнесі та переговорах. Вона може допомогти виявити впевненість у себе, впливати на партнерів та досягати результатів;

4. захист себе та інших: в деяких ситуаціях агресивність може використовуватися для захисту себе, своїх інтересів або інших людей від загрози або нападу. Це може бути важливим моментом в ситуаціях, де потрібно відстоювати свої права або захищати себе від насильства.

Важливо розрізнити результативну агресію в контексті, де вона може бути корисною або навіть необхідною, від неконтрольованої або шкідливої агресії, яка може призвести до шкоди для себе та інших. Розуміння контексту та наслідків використання агресії допомагає визначити, коли вона є доцільною та ефективною, а коли потребує регулювання чи обмеження.

Дослідження взаємозв'язку між сімейним вихованням і агресивною поведінкою у дітей дійсно акцентується на кількох ключових аспектах, включаючи характер та суворість покарань, а також контроль за поведінкою дітей батьками [24]:

1. характер та суворість покарань: дослідження показують, що тип та суворість покарань, які застосовують батьки, можуть впливати на розвиток агресивної поведінки у дітей. Наприклад, суворі або фізичні покарання можуть

сприяти виникненню агресивних реакцій у дітей та викликати негативні наслідки для їхнього психічного здоров'я;

2. контроль за поведінкою дітей батьками: стиль керівництва батьків, їхня здатність контролювати та регулювати поведінку дітей, також важливий фактор у формуванні агресивної поведінки. Батьки, які встановлюють чіткі правила та межі, демонструють високий рівень контролю та спілкуються з дітьми щодо їхньої поведінки, можуть сприяти зниженню агресивних проявів;

3. міра емоційної підтримки та позитивної уваги: крім того, емоційна підтримка та позитивна увага з боку батьків важлива для соціального та емоційного розвитку дитини. Дослідження показують, що батьки, які виявляють теплоту, розуміння та емоційну підтримку, зазвичай мають дітей з менш агресивною поведінкою;

4. сімейний клімат та стосунки: окрім цього, загальний клімат у сім'ї та стосунки між членами сім'ї також можуть впливати на розвиток агресивної поведінки у дітей. Сім'ї зі стабільними та підтримуючими взаєминами, де панує взаєморозуміння та повага, зазвичай створюють сприятливе середовище для розвитку здорової поведінки у дітей.

Отже, дослідження взаємозв'язку між сімейним вихованням та агресивною поведінкою у дітей демонструє важливість різноманітних аспектів сімейного середовища, які можуть впливати на розвиток певних типів поведінки у дітей.

Використання фізичних покарань у вихованні дітей може мати низку негативних наслідків та «небезпек» [24]:

1. психологічні наслідки: фізичні покарання можуть призвести до погіршення психічного здоров'я дитини, включаючи почуття страху, низьку самооцінку та тривожність;

2. навчання агресивній поведінці: використання фізичних покарань може навчити дитину, що агресія є прийнятною формою вираження

негативних емоцій. це може призвести до збільшення агресивної поведінки та навіть насильства;

3. втрата довіри та віддалення від батьків: діти, які часто піддаються фізичним покаранням, можуть втрачати довіру до своїх батьків та відчувати віддалення від них. Це може позначитися на стосунках у майбутньому та вплинути на психічне здоров'я дитини;

4. ризик травм: фізичні покарання можуть призвести до травм та фізичних ушкоджень дитини. це може включати подряпини, синці, переломи та інші серйозні ушкодження, які можуть залишити тривалий слід у житті дитини;

5. вплив на розвиток моральних цінностей: використання фізичних покарань може викликати запитання щодо моральних цінностей та етики. Це може вплинути на розвиток моральних стандартів та відношення до насильства у майбутньому.

Отже, використання фізичних покарань у вихованні дітей має потенційні «небезпеки» та може мати негативні наслідки для психічного та фізичного здоров'я дитини, а також для її морального розвитку. Важливо шукати альтернативні методи виховання, що базуються на позитивних підходах до взаємодії та спілкування з дітьми.

Діти можуть коригувати свою поведінку у відповідь на зовнішній вплив, особливо якщо вони сприймають цей вплив як авторитетний або негативний. Однак ця зміна поведінки може бути тимчасовою та нестійкою. До основних можливих наслідків такого впливу можна віднести:

1. тимчасова зміна поведінки: діти можуть тимчасово коригувати свою поведінку, але якщо зовнішній вплив перестає діяти або стає менш ефективним, вони можуть повернутися до своїх попередніх звичок;

2. нестійка зміна: якщо зміна поведінки базується виключно на зовнішньому контролі або покаранні, вона може бути нестійкою та не призводити до позитивних та тривалих змін;

3. навчання заради покарання: діти можуть навчитися адаптувати свою поведінку лише для уникнення покарання, а не через розуміння правильності чи неправильності своїх дій;

4. потреба в постійному контролі: якщо дитина змушена коригувати свою поведінку через зовнішній тиск, вона може розвивати залежність від постійного контролю та втратити можливість самостійно контролювати свої дії.

Отже, хоча зовнішній вплив може тимчасово змінити поведінку дитини, важливо розвивати у них внутрішні механізми контролю та відповідальності, щоб їхні зміни були стійкими та базувалися на внутрішніх цінностях і переконаннях.

Принцип того, що покарання повинно бути безпосередньо пов'язаним з конкретною провинною поведінкою дитини, є важливим для ефективного виховання та навчання. Цей принцип має кілька ключових переваг та значень [41]:

1. підсилення відповідальності: коли дитина розуміє, що за неправильні дії вона отримує конкретне покарання, це підсилює її відчуття відповідальності за свої дії та поведінку. Це сприяє формуванню свідомої внутрішньої мотивації до дотримання правил і норм поведінки;

2. послідовність та навчання: покарання, яке безпосередньо пов'язане з провинною за дію, допомагає дитині зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки між її вчинками та наслідками. Це допомагає їй уникати подібних помилок у майбутньому і навчає розвивати контроль над своєю поведінкою;

3. ефективність виховних заходів: якщо покарання безпосередньо відбувається після провини, воно стає більш ефективним, оскільки дитина відчуває прямий зв'язок між своїми діями та наслідками. Це збільшує ймовірність того, що дитина відмовиться від неправильної поведінки в майбутньому;

4. підвищення справедливості: зв'язок між провинною дією та покаранням підвищує відчуття справедливості у дитини та інших учасників процесу виховання. Це сприяє розвитку довіри та позитивних взаємин між дітьми та дорослими.

Отже, принцип безпосереднього зв'язку між провинною дією та покаранням є важливим елементом ефективного виховання та навчання, який сприяє формуванню відповідальної та самодисциплінованої особистості.

Взаємодія з однолітками є важливим фактором для формування моделей поведінки у дітей, включаючи як прийнятні, так і неприйнятні соціально моделі. Однолітки можуть впливати один на одного через спостереження, імітацію та навчання. Існують певні способи, які діти можуть засвоювати різні моделі поведінки під час взаємодії з однолітками [5]:

1. спостереження: діти активно спостерігають за своїми однолітками, сприймаючи їхні дії та реакції на події. Вони можуть навчатися, спостерігаючи, як інші діти ведуть себе у різних ситуаціях, включаючи вияви агресії;

2. імітація: діти можуть наслідувати поведінку своїх однолітків, особливо якщо вони бачать, що ця поведінка викликає позитивну реакцію або призводить до досягнення мети;

3. навчання через досвід: у взаємодії з однолітками діти можуть отримувати навички та стратегії, які допомагають їм у вирішенні конфліктних ситуацій. Це може включати і різні форми агресивної поведінки, які вони спостерігають або використовують під час взаємодії з однолітками;

4. взаємодія та вплив групи: групова динаміка може також впливати на поведінку дитини. Вона може відчувати певний тиск від групи або намагатися вписатися у прийняті норми і стандарти, навіть якщо це передбачає демонстрацію агресивної поведінки.

Отже, взаємодія з однолітками відіграє важливу роль у формуванні поведінкових моделей у дітей, включаючи різні форми агресивної поведінки. Це підкреслює важливість створення позитивного та підтримуючого

середовища для взаємодії дітей, де можна сприяти розвитку здорових та прийнятних форм поведінки.

Структура прояву різних форм агресії може бути обумовлена як віковими, так і статевими особливостями дітей. Вікові та статеві фактори можуть впливати на те, як дитина виражає свою агресію, а також на те, як ця поведінка сприймається оточуючими. Ось деякі аспекти, які слід враховувати [5; 20]:

1. вікові особливості: поведінкові прояви агресії можуть змінюватися з віком дитини. Наприклад, для дітей молодшого шкільного віку можуть бути характерні фізичні прояви агресії, такі як бійки або крик, тоді як у дітей старшого шкільного віку можуть мати більше вербальних або соціальних форм агресії, таких як образи або виключення з групи;

2. статеві відмінності: статеві різниці також можуть впливати на структуру прояву агресії. Деякі форми агресії можуть бути більш типовими для хлопчиків, такі як фізична сутичка, тоді як інші можуть бути більш характерними для дівчат, наприклад, плітки та психологічний тиск;

3. соціальне середовище: культурні та соціальні чинники також можуть впливати на структуру прояву агресії. Відмінності в культурних нормах та очікуваннях можуть визначати, які форми агресії вважаються прийнятними або неприйнятними в певному суспільстві;

4. індивідуальні відмінності: кожна дитина унікальна, і її прояв агресії може бути обумовлений індивідуальними факторами, такими як темперамент, особистість та досвід.

Розуміння вікових та статевих особливостей в проявах агресії допомагає фахівцям та батькам краще реагувати на таку поведінку та вживати ефективні заходи для її запобігання та контролю. Також важливо надавати дітям можливість вільно висловлювати свої емоції та вчити їх конструктивним способам вирішення конфліктів.

Важливо розрізнити поняття «агресивність» і «конфліктність», оскільки вони відображають різні аспекти психологічної поведінки та взаємодії [7].

1. агресивність - це тенденція до вияву агресії, тобто намагання завдати шкоди, фізичної або психологічної, іншій особі або об'єкту. Агресивність може проявлятися у різних формах, включаючи фізичну, вербальну, психологічну або соціальну;

2. конфліктність - це ситуація або стан, коли існує протиріччя між потребами, інтересами або цілями різних осіб або груп. Конфліктність може виникати внаслідок різних поглядів, цілей або ресурсів, які конкурують між собою.

Ще слід вказати ключові відмінності між агресивністю та конфліктністю [5]:

- характер взаємодії: агресивність передбачає односторонню спробу завдати шкоди іншій стороні, тоді як конфліктність може бути двосторонньою взаємодією, де кожна сторона має свої власні цілі та інтереси;

- зміст інтеракції: у випадку агресивності акцент зазвичай робиться на вияві агресії або ворожості, тоді як у випадку конфліктності ситуація може бути спрямована на досягнення компромісу або розв'язання протиріч;

- емоційний фон: агресивність частіше супроводжується ворожестю та негативними емоціями, тоді як конфліктність може бути супроводжувана різними емоціями, включаючи роздратування, обурення, але також може бути супроводжена бажанням знайти рішення.

І хоча агресивність та конфліктність можуть перетинатися у певних ситуаціях, вони є різними психологічними конструктами, що мають відмінності у своїх характеристиках та наслідках.

Рівень виразності агресивних реакцій може корелювати з самооцінкою підлітка. Важливою характеристикою для розуміння цього є концепція самооцінки, яка визначається тим, як людина сприймає і оцінює самого себе. Існують наступні аспекти цього взаємозв'язку [50]:

1. негативна самооцінка і агресивність: якщо підліток має низьку самооцінку або негативне уявлення про себе, він може бути більш схильним до вираження агресії. Це може виникати з відчуття неприйнятності себе або

недостатньої впевненості у власних здібностях, що сприяє виникненню ворожості або агресивних реакцій у відносинах з іншими;

2. механізми захисту: деякі діти можуть використовувати агресію як механізм захисту від негативних почуттів або відчуття вразливості. Вони можуть спробувати компенсувати свою низьку самооцінку через вираження сили або контролю над іншими;

3. взаємозв'язок з оточенням: самооцінка дитини також може бути сформована під впливом його оточенням, включаючи сім'ю, школу та соціальні групи. Наприклад, якщо дитина переживає негативні взаємини або конфлікти в соціальному середовищі, це може підірвати його самооцінку та сприяти агресивній поведінці;

4. підтримка та вплив оточення: підтримка та позитивний вплив з боку сім'ї, друзів та вчителів може впливати на підвищення самооцінки підлітка та зменшення його схильності до агресивних реакцій.

Отже, існує взаємозв'язок між самооцінкою підлітка і рівнем його агресивних реакцій, і розуміння цього взаємозв'язку може допомогти у формуванні стратегій підтримки та інтервенцій для покращення психічного благополуччя підлітків.

Аутоагресивна поведінка є однією з форм агресії, коли особа направляє свої агресивні дії або деструктивні дії на самого себе. Це може включати фізичні травми, самоушкодження (наприклад, порізи, удари, опіки) або інші способи шкоди собі (наприклад, зламани обіцянки, самоізоляцію, шкідливі звички).

Для дітей аутоагресивна поведінка може бути особливо небезпечною, оскільки вони можуть бути більш схильними до експериментування зі шкідливими способами вираження своєї болі або негативних емоцій. До основних можливих причини аутоагресивної поведінки у дітей можна віднести [23]:

1. психічні проблеми: підлітки можуть стикатися з психічними проблемами, такими як депресія, тривожність, посттравматичний стресовий

розлад, що може призвести до виникнення аутоагресивних дій як способу зняття психічного страждання або роздратування;

2. непривабливий соціальний контекст: навколишній соціальний контекст, включаючи шкільні проблеми, взаємні відносини з однолітками або проблеми в сім'ї, може сприяти виникненню аутоагресивної поведінки, як спроби втекти від труднощів чи викликів;

3. низька самооцінка та відчуття внутрішньої пустоти: якщо дитина має низьку самооцінку або відчуває внутрішню пустоту, або неповноту реалізації, він може шукати способи вираження своєї болі або незадоволення через аутоагресивну поведінку;

4. спроба контролю над ситуацією: для деяких дітей аутоагресивна поведінка може бути спробою відчутти контроль або владу над власним життям, особливо якщо вони відчуваються безпомічними або втрачають контроль над ситуацією.

Для управління аутоагресивною поведінкою важливо звернутися до професійної психологічної або психіатричної допомоги, де дитина може отримати підтримку, навчатися стратегіям копіngu та розвивати навички емоційного регулювання. Також важливо створити сприятливе соціальне середовище, де підліток може відчувати підтримку та розуміння.

Сім'я грає ключову роль у формуванні та засвоєнні агресивної поведінки у дітей та підлітків. Вона є першим та основним середовищем, де формуються соціальні навички, емоційне регулювання та міжособистісні відносини. Можна виділити наступні аспекти, які підкреслюють важливість родинного оточення у контексті агресивної поведінки [24;37]:

1. моделювання поведінки: діти часто наслідують поведінку своїх батьків та інших членів сім'ї. Якщо у сім'ї панує агресивне спілкування або конфлікти вирішуються шляхом агресії, це може сприяти засвоєнню агресивних реакцій дітьми;

2. конфлікти в сім'ї: шкідливі або неефективні стратегії вирішення конфліктів між батьками або між батьками та дітьми можуть викликати стрес

та напруження в сімейному середовищі, що може сприяти агресивній поведінці дітей;

3. виховання та дисципліна: стиль виховання батьків може впливати на розвиток агресивності у дітей. Наприклад, використання фізичних покарань або жорсткого контролю може сприяти виникненню агресивної поведінки у дітей;

4. підтримка та емоційна безпека: сімейне середовище, де діти отримують підтримку, виявляють порозуміння та відчують емоційну безпеку, сприяє позитивному емоційному розвитку та зменшенню агресивної поведінки;

5. комунікація та взаємодія: якість комунікації та взаємодії між членами сім'ї має велике значення. Відкрите, позитивне та емпатичне спілкування може сприяти розвитку здорових міжособистісних відносин та вирішенню конфліктів без використання агресії;

6. роль батьківського прикладу: батьки можуть впливати на формування агресивної поведінки своїми власними діями та словами. Здатність батьків контролювати власну агресію та виявляти адекватну реакцію на конфлікти може впливати на спосіб, яким діти вивчають розв'язання конфліктів та вираження своїх емоцій.

Отже, створення сприятливого та підтримуючого сімейного середовища, де діти вчаться конструктивно виражати свої емоції та розв'язувати конфлікти, є ключовим для запобігання агресивної поведінки у дітей та підлітків.

Формування агресивних тенденцій у дітей може відбуватися через різні шляхи, які включають в себе [27]:

1. моделювання: діти навчаються виражати агресію, спостерігаючи за поведінкою дорослих, особливо батьків, старших однолітків або персонажів у мультфільмах, книгах та медіа. Якщо вони бачать агресивну поведінку як нормальний або прийнятний спосіб вирішення конфліктів, вони можуть наслідувати цю поведінку;

2. навчання через підсилення: деякі діти навчаються виражати агресію через досвід позитивного підсилення, коли їхня агресивна поведінка призводить до отримання бажаних результатів або уникнення небажаних наслідків. наприклад, дитина може використовувати агресію, щоб отримати увагу або отримати свою волю;

3. соціальне оточення: сприятливе середовище, де агресія розглядається як нормальна або прийнятна форма поведінки, може підтримувати і закріплювати агресивні тенденції у дітей. Це може включати культурні аспекти, такі як підтримка агресивної поведінки в різних соціальних групах або сприйняття агресії як засобу вирішення конфліктів;

4. навчання невідповідального сприйняття емоцій: деякі діти можуть не мати навичок або можливості ефективно виражати свої емоції, що може призводити до агресивних вибухів як спроби виразити свої потреби або позбавитися від стресу;

5. генетичні та біологічні фактори: деякі дослідження показують, що існують генетичні та біологічні фактори, які можуть збільшувати схильність до агресії у дітей, такі як гормональний збій, нейрохімічні процеси або наявність специфічних генетичних властивостей.

Ці шляхи впливають один на одного і можуть сприяти формуванню та закріпленню агресивних тенденцій у дітей. Важливо розуміти ці механізми для розробки ефективних стратегій запобігання та втручання щодо агресивної поведінки у дітей.

Негативні стосунки батьків до дитини можуть виявлятися у різних формах, які включають [12;24]:

1. фізичне насильство: це включає будь-які форми фізичного насильства або зловживання, такі як бійки, побиття, калічення або будь-які інші дії, що можуть завдати шкоди фізичному здоров'ю чи безпеці дитини;

2. емоційне насильство: це може включати постійну критику, погрози, зневагу, ігнорування потреб та емоційних виявів дитини. Це може

призводити до психологічних травм та негативно впливати на емоційний розвиток дитини;

3. сексуальне насильство: це включає будь-які дії або примусові дії, які спрямовані на сексуальне задоволення дорослого за рахунок дитини. Це найбільш серйозний тип зловживання, що може залишити глибокі психологічні та емоційні наслідки;

4. небезпечне поводження: це включає недбале ставлення до безпеки та здоров'я дитини, таке як залишення дитини без догляду, надання доступу до небезпечних предметів або ситуацій, або ігнорування медичних проблем;

5. економічне зловживання: це може включати відмову у наданні достатнього фінансового забезпечення для основних потреб дитини, відмову у наданні необхідних медичних або освітніх послуг, або незаконне використання грошей або майна дитини;

6. психологічне та емоційне знуцання: це включає усі форми ментального та емоційного тискання, яке може призвести до психологічних травм та негативно впливати на самооцінку та психічне здоров'я дитини.

Ці типи негативних стосунків батьків до дитини можуть бути шкідливими для фізичного, емоційного та психологічного розвитку дитини і потребують негайного втручання та захисту.

1.2 Психологічні особливості прояву агресивної поведінки в молодшому шкільному віці

Агресивні дії у дитини можна спостерігати вже з раннього дитинства. У перші роки життя агресія проявляється майже виключно в імпульсивних нападах упертості, які часто не піддаються управлінню дорослими. Виражається це, найчастіше, спалахами агресії чи гніву, що супроводжуються криком, бриканням, кусанням, забіякою. У однорічному віці нормальними

явищами можуть вважатися: замахування дитини на матір за те, що вона зробила щось неприємне йому [5].

На другому році життя зростає активність дитини. З розширенням можливостей самостійних дій повертає незалежність у поведінці дитини. Іноді це прагнення незалежності - знамените «Я сам!» - Виливається в перші спроби маленької людини наполягти на своєму, всупереч бажанню батьків [5].

До трьох років скарги на впертість сина чи доньки звучать наполегливіше. У цей період діти 2х - 3х років потрапляють у дитячі садки, де, починає формуватися досвід взаємодії з однолітками як процес більш менш тривалої підтримки та розгортання дій, вкладених у іншого.

У цей час агресія носить інструментальний характер. Конфлікти між дітьми найчастіше виникають у ситуації мати річ, зазвичай іграшку. Прояв агресивності у цьому віці, головним чином, залежить від реакції та ставлення батьків до тих чи інших форм поведінки. Якщо батьки та вихователі ставляться нетерпимо до будь-яких проявів відкритої агресії, то в результаті можуть формуватися символічні форми агресивності, такі як скиглення, пирхання, впертість, непослух та інші види опору, а також прояви непрямой агресії.

У цьому віці посилюється «дослідницький інстинкт», й те водночас малюк стикається з цілою системою нових, щодо його досвіду, заборон, обмежень та соціальних обов'язків. Потрапляючи у конфліктну ситуацію між спонтанним інтересом та батьківським «не можна», дитина мимоволі відчуває найсильнішу депривацію – обмеження можливості задоволення своїх потреб. Інакше кажучи, призводить до стану фрустрації. Дитина сприймає цю ситуацію як акт заперечення з боку батьків. Неможливість вирішення цього конфлікту призводить до того, що в ньому прокидається злість, розпач, агресивні тенденції.

Однак, якщо раніше батьки на агресивність дитини реагували пестощами, то тепер вони частіше вдаються до погроз, позбавлення задоволень, ізоляції.

У три-чотири роки можна спостерігати у дитини феномен «перенесення», який є однією з найпростіших прикмет агресивності. Суть його в тому, що

дитина в цьому віці не проявляє відкрито свою агресивність на матір, і переносить гнів і агресивність на інший, набагато менш шкідливі об'єкти. Дитина не може взяти гору над матір'ю з батьком, насамперед тому, що вони дорослі і мають реальний авторитет. До того ж дитині у дитини ще наявне почуття поваги та слухняності, нехай навіть із застосуванням загроз та покарань.

До актів насильства може відносити досить широкий спектр дій, куди включаються навіть такі, як позбавлення ласощів, іграшки, вербальні навіювання, сказані підвищеним тоном [29].

До шести-сім років до інструментальної агресії починає доєднуватись агресія, адресована на іншу людині особисто. Відбувається зміна форм агресії: частота просто фізичного нападу зменшується за рахунок зростання більш «соціалізованих» форм (образа, боротьба).

Зробивши великий огляд, хочеться докладніше зупинитися на вікових особливостях молодшого шкільного віку. Криза трьох років. Обговорюючи проблему агресивності у молодшому дошкільному віці не можна не відзначити, що цей вік збігається із кризою трьох років.

Періоди вираженої агресивності дитини порушують її гармонійні відносини з оточуючими і спостерігаються у процесі нормального афективного розвитку, переважно збігаються з переживаннями вікових афективних та особистісних криз [5].

Виділяють кілька важливих симптомів цієї кризи: негативізм, упертість, норовливість, свавілля, знецінення дорослих, протест-бунт, прагнення деспотизму.

Негативізм - це такі прояви у поведінці дитини, що вона хоче зробити щось тільки оскільки це запропонував хтось із дорослих, тобто, це реакція не так на зміст дії, але на саму пропозицію дорослих. Упертість - така реакція дитини, коли вона наполягає на чомусь не тому, що йому це дуже захотілося, а тому що вона це зажадала, тобто, реакція на своє рішення. Строптивість носить, на відміну від негативізму, безособовий характер. Вона спрямована

проти норм виховання, встановлених для дитини. Свавілья полягає у прагненні дитини до самостійності. Знецінення дорослих, протест-бунт, який проявляється у частих сварках із батьками. У сім'ї з єдиною дитиною зустрічається прагнення деспотизму. Дитина виявляє деспотичну владу по відношенню до всього навколишнього і вишукує для цього безліч способів.

Криза трьох років - це криза соціальних відносин, а будь-яка криза відносин є кризою свого "Я". У даних симптомах дитина постає як важковиховувана [5].

Дитина, якій бракувало турботи і труднощів, тепер постає як істота, яка стає важковихованою для дорослих. Завдяки цьому створюється враження, що дитина різко змінилася протягом якого часу. З «бейбі», якого носили на руках, вона перетворюється на норавливе, уперте, негативне, заперечливе, ревнувальне чи деспотичне створіння.

У кризі трьох років відбувається те, що називають роздвоєнням: тут можуть бути конфлікти, дитина може лаяти матір, іграшки, запропоновані в невідповідний момент, вона може їх розламати зі злістю, відбувається зміна афективно-вольової сфери, що вказує на збільшену самостійність та активність дитини. Тенденція до самостійної діяльності знаменує собою те, що дорослі не закриті для дитини предметом і способом поводження з нею, а як би вперше розкриваються перед нею, виступають як носії зразків дій та відносин у навколишньому світі.

Феномен "Я сам" означає як виникнення зовні помітної самостійності, а й водночас відділення дитини від дорослої людини. Внаслідок такого відділення дорослий ніби вперше виникають у світі дитячого життя. Дитячий світ зі світу обмеженого предметами перетворюється на світ дорослих людей.

Дитина входить у світ дорослих з «проблемною» поведінкою, з погляду дорослих, що зумовлюється нерозвиненістю афективно емоційно-вольової сфери, звідси невміння керувати своїми емоціями.

З одного боку, самостійність дитини в усьому, з другого - слабка саморегуляція. І від дорослих, особливо батьків, потрібно ще більш уважними і співчувають дитині у період, тобто. поставитися до нього з розумінням [24].

Саме в цей період дитинства батьки «консолідується» і всі разом починають пригнічувати «самоствердження дитини». І, звісно, батьки для цього використовують будь-які засоби.

Від дітей вимагають відповідності батьківським уявленням про поведінку. А ці уявлення мають на увазі повну «покірність». Але, незважаючи на те, що переважають негативні відносини з дорослими, діти все-таки постійно прагнуть встановлення і збереження позитивних взаємин з ними. І, якщо ці взаємини не задовольняють дитину, у неї виникають глибокі афективні переживання, які ведуть або до значного зниження активності у спілкуванні з однолітками, або до агресивності до них. У такому разі слід говорити про нерозуміння батьками своєї дитини, її важкого періоду. І це нерозуміння виражається застосуванням фізичної сили та грубості по відношенню до своєї дитини [24].

Батьки стають нестерпними, сваряться з дитиною і один з одним через її виховання. А в цьому випадку, при вихованні дітей в атмосфері постійних скандалів, бійок, непорозуміння у сім'ї у дитини культивується та посилюється невміння стримувати безпосередні емоційні реакції, збудливість, конфліктність.

Заражаючись дратівливістю дорослих, діти переносять її на своє найближче оточення - однолітків. У молодшому дошкільному віці перед дітьми дорослі виступають як носії зразків дій із навколишнього світу. І, звичайно, у цьому віці насамперед такими зразками є батьки.

Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи та факторів, що впливають на її прояв. Але всі вони підпадають під чотири категорії [9]. Агресія відноситься до:

1. вроджених спонукань та задатків;
2. потреб, що активізуються зовнішніми стимулами;

3. пізнавальних та емоційних процесів;
4. актуальних соціальним умовам у поєднанні із попереднім навчанням.

Розглянемо найвідоміші теоретичні підходи.

I. Теорія потягу (психоаналітичний підхід).

Основоположником цієї теорії є Зигмунд Фрейд. Він вважав, що агресивна поведінка за своєю природою інстинктивна і неминуча. У людині існує два найбільш потужні інстинкти: сексуальний (лібідо) та інстинкт потягу до смерті (танатос). Енергія першого типу спрямована на зміцнення, збереження та відтворення життя. Енергія другого типу спрямована на руйнування і припинення життя. Він стверджував, що вся людська поведінка є результатом складної взаємодії цих інстинктів, і між ними існує постійна напруга. Зважаючи на те, що існує гострий конфлікт між збереженням життя (еросом) та його руйнуванням (танатосом), інші механізми (зміщення) служать меті спрямовувати енергію танатосу зовні, у напрямку від «Я». А якщо енергія танатоса не буде звернена зовні, то незабаром це призведе до руйнування самого індивідуума. Таким чином, танатос опосередковано сприяє тому, що агресія виводиться назовні та спрямовується на інших [56].

Зменшити ймовірність появи небезпечних дій може зовнішній прояв емоцій, що супроводжують агресію.

II. Екологічний підхід [59].

Нове звучання ця тема набула завдяки роботам К.Лоренца, який дотримувався еволюційного підходу до агресії, що було схоже на позицію З.Фрейда.

Згідно з Лоренцом, агресія бере початок насамперед із вродженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній у людей так само, як і в інших живих істот. Він вважав, що агресивна енергія, що має своїм джерелом інстинкт боротьби за виживання, генерується в організмі спонтанно, безперервно, у постійному темпі, регулярно накопичуючись із часом. Таким чином, розгортання явно агресивних дій є спільною функцією:

1. Кількість накопиченої агресивної енергії.

2. Наявності стимулів, що полегшують розрядку агресії.

Але, чим більша кількість агресивної енергії є зараз. Тим менший стимул необхідний для того, щоб агресія виплеснулася зовні, тобто, агресивна поведінка може виплеснутися спонтанно. Лоренц зазначав, що, крім вродженого інстинкту боротьби, всі живі істоти наділені можливістю придушувати свої прагнення, тобто мають стримуючий початок, який перешкоджає нападу на представників свого виду. А люди, у свою чергу, мають більш слабкий стримуючий початок, ніж тварини. Звідси технічний прогрес (зброя масового знищення) може призвести до знищення людини як виду.

Ослаблення агресії можливе шляхом різних дій. Також Лоренц стверджував, що кохання та дружні стосунки можуть виявитися несумісними з вираженням відкритої агресії та можуть блокувати її прояви.

III. Фрустраційна теорія (гомеостатична модель) [58].

Ця теорія, запропонована Д.Доллардом, протиставляється двом, описаним вище. Тут агресивна поведінка сприймається як ситуативний, а чи не еволюційний процес. Основні положення цієї теорії звучать так:

- Фрустрація завжди призводить до агресії у будь-якій формі.
- Агресія завжди є результатом фрустрації.

Щодо спонування до агресії вирішальне значення мають три фактори:

1. ступінь очікуваного суб'єктом задоволення майбутнього досягнення мети;
2. сила перешкоди по дорозі досягнення мети;
3. кількість послідовних фрустрацій.

Тобто чим більшою мірою суб'єкт відчуває задоволення, чим сильніша перешкода і чим більша кількість реакцій блокується, тим сильнішим буде поштовх до агресивної поведінки. А якщо фрустрації йдуть одна за одною, то їхня сила може бути сукупною і це може спричинити агресивну реакцію більшої сили.

Коли з'ясувалося, що індивідууми не завжди реагують агресією на фрустрацію, Долард і співавтори дійшли висновку, що подібна поведінка не виявляється в той самий момент фрустрації, насамперед через покарання.

І тут відбувається «зміщення», у результаті якого агресивні дії спрямовуються іншу людину, напад якого асоціюється з найменшим покаранням.

Таким чином, людина, яку утримується від агресивності проти фрустратора сильний страх покарання, вдається до зміщення своїх налаштувань, спрямовуючи на інші мішені - на тих осіб, по відношенню до яких у індивіда не діє стримуючий фактор. Чинники, які послаблюють агресивну мотивацію пов'язані із у процесом катарсису, тобто, такі акти агресії, які не приносять шкоди, знижують рівень спонукання до агресії.

IV. Теорія соціального навчання (біхевіоральна модель) [59].

На відміну від інших, ця теорія свідчить, що агресія є засвоєною поведінкою в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій та соціальне підкріплення. Тобто. йде вивчення людської поведінки, орієнтованої на зразок.

З погляду Бандури, аналіз агресивної поведінки потребує врахування трьох моментів [52; 53]:

1. способів засвоєння подібних дій;
2. факторів, які провокують їх появу;
3. умов, за яких вони закріплюються.

Тому, важливе значення тут приділяється навчання, впливу первинних посередників соціалізації, саме батьків, навчання дітей агресивному поведінці. Зокрема, було доведено, що поведінка батьків може виступати як модель агресії і, що у агресивних батьків зазвичай бувають агресивні діти. Також ця теорія стверджує, що засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій – пряме заохочення такої поведінки. Тобто, отримання підкріплення за агресивні дії підвищує ймовірність того, що подібні дії повторюватимуться і надалі.

Разом про те, істотне значення має результативна агресія, тобто. досягнення успіху під час використання агресивних дій. Сюди належить і вікарний досвід, тобто, спостереження заохочення агресії в інших. Соціальне заохочення та покарання відносяться до спонукання агресії. Самозаохочення та самопокарання - моделі відкритої агресії, що регулюються заохоченням та покаранням, які людина встановлює для себе сама.

Хочеться відзначити, що ця теорія залишає набагато більше можливостей запобігти та контролювати людську агресію. Тому є дві причини:

1. Відповідно до теорії, агресія – набута модель соціальної поведінки. Це можна ослабити за допомогою процедур (усунення умов).

2. Соціальне навчання передбачає прояв агресії людьми лише у певних соціальних умовах.

Нині теорія соціального навчання є найефективнішою у передбаченні агресивної поведінки, особливо якщо є відомості про агресора та ситуацію соціального розвитку.

Таким чином, з вищезгаданих теорій, що пояснюють природу агресивності, можна зробити такі висновки:

- прояв агресії пояснюють біологічні та соціальні фактори;
- агресивність може бути не лише жорстокою, а й нормальною реакцією індивідуума під час боротьби за виживання;
- агресивні дії можуть бути ослаблені або спрямовані у соціально прийнятні рамки за допомогою позитивного підкріплення неагресивної поведінки, орієнтації людини на позитивну модель поведінки, зміну умов, що сприяють агресії.

Багато століть дитину розглядали як дорослу, тільки невелику, слабку і як таку, що не має прав, дітям навіть шили ті ж речі, що й дорослим, тільки меншого розміру. Використовуючи науковий підхід психологію дитячого віку стали серйозно вивчати переважно після робіт З. Фрейда, який доказав вплив подій, які у дитинстві, протягом усього подальшу долю людини.

Досить швидко стало зрозуміло, що діти є ангелами не більше ніж дорослі, і агресивність їм властива повною мірою. Згідно з численними дослідженнями, зараз прояви дитячої агресивності є однією з найпоширеніших форм порушення поведінки, з якими доводиться мати справу дорослим – батькам та фахівцям (психологам, психотерапевтам, вихователям). Сюди відносяться спалахи дратівливості, непослух, надмірна активність, забіякуватість, жорстокість. У переважній більшості дітей спостерігається пряма і непряма вербальна агресія - від скарг та агресивних фантазій, до прямих образ і погроз. У багатьох дітей відзначаються випадки змішаної фізичної агресії - як непрямой (руйнування чужих іграшок, псування одягу однолітка, що лежить біля його ліжка тощо), так і прямої (діти б'ють однолітків кулаком по голові або кусаються, плюються і т.п.). Така агресивна поведінка завжди ініціативна, активна, а іноді й небезпечна для оточуючих, і тому потребує грамотної корекції [1;8].

Основними причинами проявів дитячої агресивності є [51]:

- прагнення привернути до себе увагу однолітків;
- прагнення отримати бажаний результат;
- прагнення бути головним;
- захист та помста;
- бажання обмежити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу.

У дітей, як і в дорослих, є дві форми прояви агресії: неструктивна агресивність і ворожа деструктивність. Перша – механізм задоволення бажання, досягнення мети та здатності до адаптації. Вона спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі, захист своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання та здатності покластися на себе.

Друга - не просто ворожа поведінка, а й бажання заподіяти біль, отримати задоволення від цього. Результатом такої поведінки зазвичай бувають конфлікти, становлення агресивності як риси особистості та зниження адаптивних можливостей дитини. Деструктивність агресії діти починають

відчувати вже у ранньому віці і намагаються керувати нею. Однак у деяких дітей вона, ймовірно, запрограмована біологічно і проявляється з перших днів життя: її найпростішим виразом є реакції люті та гніву. Генетично агресивність пов'язана з Y-хромосомами: вчені встановили, що вона особливо притаманна хлопчикам, які мають при деяких генетичних абераціях таку додаткову хромосому.

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей, зазвичай виділяють [17]:

- недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- знижений рівень саморегуляції;
- нерозвиненість ігрової діяльності;
- знижену самооцінку;
- порушення у відносинах з однолітками.

Слід зазначити, що найчастіше агресивні дії дітей дошкільного віку (особливо зовсім маленьких) мають недеструктивний інструментальний чи реактивний характер. Прояви агресивної поведінки частіше спостерігаються у ситуаціях захисту своїх інтересів та відстоювання своєї переваги, коли агресія використовується як засіб досягнення певної мети. І максимальне задоволення діти отримують при отриманні бажаного результату - чи то увага однолітків, чи приваблива іграшка, - після чого агресивні дії припиняються.

У психології поділяють агресивну поведінку дітей на дві форми:

А. Соціалізована. Діти зазвичай немає психічних порушень, вони мають низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію для привернення уваги, надзвичайно яскраво виражають свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка спрямована на отримання емоційного відгуку від інших або відбиває прагнення контактів з однолітками. Досягши уваги партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої зухвалі дії.

У цих дітей агресивні акти швидкоплинні, зумовлені обставинами і не відрізняються особливою жорстокістю. Агресія має мимовільний, безпосередній характер, ворожі дії швидко змінюються доброзичливими, а випадки проти однолітків - готовністю співпрацювати з ними. Хлопці зазвичай використовують фізичну агресію (пряму чи непряму), вчинки відрізняються ситуативністю, найяскравіші емоції спостерігаються на момент самих дій і швидко згасають. Такі дошкільнята мають дуже низький статус у групі однолітків - їх не помічають, не приймають всерйоз чи уникають. Поведінка схожа на прояви гіперкінетичного синдрому, тільки більш цілеспрямовано та агресивно.

Б. Несоціалізована. Діти зазвичай страждають на якісь психічні розлади (епілепсія, шизофренія, органічна враження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції і ворожість, що супроводжує їх, можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравмувальну або стресову ситуацію. Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до збудження та імпульсивної поведінки. Зовні це проявляється найчастіше прямою вербальною та фізичною агресією. Ці хлопці не намагаються шукати співробітництва з однолітками, часто самі не можуть виразно пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають емоційне напруження, що накопичилося, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Прийнято виділяти особливості перебігу агресивної поведінки у дітей [32]:

1. Жертвами агресії стають близькі люди – рідні, друзі та ін. Це свого роду феномен «самозаперечення», оскільки такі дії спрямовані на розрив кровних зв'язків – життєвої основи існування людини.

2. Не всі агресивні діти виховуються у неблагополучних сім'ях, багато, навпаки, мають дуже заможних і дбайливих батьків.

3. Агресія часто виникає без реального приводу.

Однією з найбільших і найпоширеніших помилок дорослих (навіть фахівців - переважно педагогів) є прагнення придушувати всілякі прояви дитячої агресивності. Більшість дорослих ототожнюють агресію з насильством і намагаються забороняти ігри та фантазії з проявами ворожості, відносячи їх до розряду патології. Діти, яких регулярно за це карають, теж починають вважати такі думки, емоції та дії небезпечними та/або негідними та загальмовують, пригнічують їх, з усіма неприємними наслідками.

Чомусь більшість вихователів вважає, що придушення агресивних проявів призведе до встановлення у групі (класі) обстановки дружелюбності та врівноваженості. На жаль, це не просто зовсім невірно, але навіть небезпечно: пригнічена агресія не зникає, а накопичується у несвідомій дитині. Одного дня не прекрасний день вона виривається назовні у вигляді запеклого вибуху, причому зазвичай дістається людям невинним. При цьому дитяча агресивність викликає зустрічну агресію у дорослих та однолітків і утворюється порочне коло, вибратися з якого без допомоги фахівця учасники часто не можуть.

Що стосується батьків, то дуже часто вимоги поводитися тихо, не шуміти і не стрибати, відображає не турботу про дитину, а лише їхні власні проблеми: втому, підвищену нервозність і тривогу, які посилюються під дією дитячого гама та метушні. І в таких випадках батькові (бабусі, вихователю) краще чесно зізнатися в цьому спочатку самому собі. А потім довести до дітей у прямій та зрозумілій для них формі («мама втомилася», «у бабусі болить голова» тощо), а не раціоналізувати, ховаючись за маску занепокоєння про дитину.

Пуританське виховання призводить до того, що діти перестають (вірніше, не навчаються) проводити необхідну межу між допустимим проявом агресії та недозволенним – у них не вистачає практики. Напевно, у кожного в дитинстві був сумний, але корисний досвід, коли індивід дуже сильно бив будь-кого з однолітків (часто «перевищуючи межі необхідної самооборони»). Реакція батьків та інших дорослих тоді, та й власний страх від скоєного, стали цінним внеском у розвиток індивіда і навчила надалі регулювати силу своєї агресії.

Формування дитячої агресивності походить від народження. У перші роки життя дитини повністю залежить від батьків, особливо матері: саме вона дає їй їжу, захист, обслуговує та зігріває почуттям любові та прийняття. У цей період, більше, ніж у будь-який інший, вона шукає батьківської уваги та схвалення своєї поведінки. Прояви агресивності є одним із механізмів привернення уваги та способом досягти своїх цілей. Тому перші прояви агресивності можна побачити у дитини вже на третьому місяці її життя: вона б'є ручками, стукає ніжками, скидує будь-які предмети, що лежать у межах досяжності. Ця активність носить суто інструментальний характер, виступаючи засобом досягнення бажаного, як можливість звернути на себе увагу і позбутися чогось неприємного, що заважає.

Багато залежить від реакції дорослих: вони можуть миттєво виконувати всі вимоги рідного чада (особливо тривожні та невпевнені у собі мами та бабусі), а можуть і не звертати на нього уваги. Цікаво, що обидві ці дороги приведуть до одного результату – дитина виросте надзвичайно агресивною.

Перший варіант виховання агресивності: надміру запобіжні батьки. Постійно домагаючись потрібного результату з допомогою агресії, дитина виробляє стереотип агресивної поведінки. При найменшому зволіканні у виконанні його бажань вона починає кричати, тупотіти ногами і виявляти інші форми вербальної, експресивної і, цілком імовірно, фізичної агресії. Подібний розвиток подій особливо ймовірний за відповідної вродженої фізіологічної бази (холеричний темперамент) або соціального навчання (агресивні батьки). Така поведінка спочатку формується вдома, потім вона переноситься в суспільне середовище - дитячий садок, двір та ін. У міру дорослішання стереотип агресивної поведінки у такої дитини переростає у властивість особистості, і це приносить чимало клопоту і самій людині, і всім навколишнім. У характері істоти, що вже виросла, обов'язково будуть чітко видно егоцентризм, істероїдні та збудливі риси.

Другий варіант виховання агресивності: батьки емоційно відкидають дитину, ставляться до неї зневажливо чи негативно (на хлопчиків особливо

впливає відсутність уваги матері). Це породжує страх, що тягне за собою агресію. Численні історії хвороб показують, що більшість агресивних дітей у дуже ранньому віці були з різних причин надовго відірвані від матерів. Поява агресивності у певних випадках пояснюється тим, що вона приносить дитині можливість якоїсь емоційної розрядки і змушує мати та/або інших близьких звернути на неї увагу. Альтернативний варіант розвитку при запереченні матір'ю або при відірваності від неї - замкнута, дуже тривожна, безініціативна дитина, готова підкорятися всім і кожному.

Однак це крайні варіанти, що зустрічаються відносно нечасто: більшість агресивності дітей розвивається десь між цими двома протилежностями, що призводять до однакового результату.

Потрапивши в ситуацію, коли його потреби не задоволені, дитина (як і дорослий) реагує на неї негативними емоціями – залежно від темпераменту та психологічних особливостей це можуть бути лють, гнів, страх та тривога. Для того щоб відновити психологічний комфорт, у неї (знову ж, як і у дорослого) є лише два шляхи:

- впоратися з подіями і змінити ситуацію в потрібному напрямі;
- відновити свою емоційну рівновагу, незважаючи на несприятливу ситуацію (в основному – за допомогою механізмів психологічного захисту: витіснення, придушення, заперечення та ін.). І тут негативні емоції каналізуються в особисте несвідоме, де й накопичуються до певного часу.

Тим часом керовані механізми психологічного захисту у маленьких дітей ще не сформовані, тому зазвичай вона прагне змінити ситуацію, і нерідко – за допомогою агресії. Але рано чи пізно прояв агресивності перестає викликати зворушливі посмішки батьків і все частіше призводить до несхвалення, а то й покарання, і це породжує у дитини почуття тривоги та страху. У нього виробляється комплекс провини, який потім частково перетворюватиметься на почуття совісті та обростатиме моральними нормами, сприяючи його соціалізації та адаптації у навколишньому середовищі. Далі цей комплекс -

вина, совість і мораль - супроводжуватимуть дитину, що підросла, все життя, природно, змінюючись і розвиваючись.

Для того щоб викликати схвалення батьків, дитина вчиться контролювати свою агресію, причому спочатку це досягається зовнішнім контролем, що диктується реакціями оточуючих і її страхом. Тривога зазвичай двояка: це і страх покарання, і страх образити, викликати роздратування батьків і втратити їхню підтримку. При нормальному розвитку система соціальних і заборон поступово інтеріоризується (стає частиною психіки людини, по З. Фрейду - це формування Супер-Его), і контроль стає внутрішнім [57]. Тоді більшість поведінки, зокрема і прояви агресивності, регулюється вже совістю і/або почуттям провини, у різних пропорціях в різних особистостей.

У багатьох людей, особливо агресивних за природою, внутрішній контроль через різні причини формується слабким, і зовнішній контроль залишається провідним на все життя. Тоді підліток (а потім і доросла людина), якщо й підкоряється законам та суспільним вимогам, то не за велінням совісті, а через страх покарання чи загрозу матеріальних та моральних втрат. Тому коли обмеження страху скидаються (ослаблення влади, смута, перебування в натовпі), а внутрішнього контролю - совісті - ні, людина дозволяє собі робити все, що завгодно їй чи натовпу, чи тому, хто цим натовпом керує.

Розвиток внутрішнього контролю у дітей і підлітків відбувається з допомогою процесу ідентифікації - прагнення чинити як значна людина. У ранньому віці це імітація батьківської поведінки - адже саме наслідуючи поведінку батьків індивід домагається схвалення своєї поведінки. А «виправляючи помилки» після батьківського засудження індивід отримує, знову ж таки, омріяне батьківське схвалення. Щоправда, тут є одна складність. Діти в розмовах, іграх тощо намагаються копіювати поведінку дорослих, вважаючи її зразковою, але самим батькам у своїй поведінці подобається далеко не все. Причому дорослі не завжди усвідомлюють неприйнятні форми своєї поведінки, зате коли бачать її з боку - відразу напружуються і реагують дуже бурхливо. У дітях батьки найбільше не люблять ті риси, які їм не

подобаються в них самих. Страждають же, як водиться, нещасні дітлахи, які старанно копіюють батьківську поведінку, а отримують за це несхвальні зауваження, а то й погрози покарання.

У підлітковому віці діти, як відомо, намагаються позбутися залежності від батьків і поводитися максимально самостійно. У своїй поведінці вони ідентифікуються вже не з батьком чи матір'ю, а з іншими значущими для них людьми – старшими друзями, авторитетними педагогами, кіногероями тощо. І тут агресивна дитина веде себе не так, як спокійніші діти: вона протистоїть батькам набагато більше. Ці хлопці частіше й краще спілкуються з однолітками, навіть із малознайомими чоловіками, ніж із батьками, до яких намагаються не звертатися по допомогу без особливої потреби. А якщо життя змушує вдатися до батьківської підтримки, то це викликає у них роздратування та незадоволення.

Діти, а особливо підлітки домагаються своєю агресивністю, щоб від них відстали, і зрештою отримують своє: від них не чекають великих досягнень і рідше вимагають виконання обов'язків. Маючи двох або більше дітей, замучена мати нерідко звалює більше справ на менш агресивну дитину, викликаючи у неї почуття невдоволення та комплекс неповноцінності, але так їй вчинити легше. Більш агресивній дитині дають спокій і дають більше свободи. Однак і агресивні діти платять за це свою ціну: вони гірше соціалізуються, оскільки не засвоюють досвід дорослих і не беруть участь у різних справах, що сприяють дорослішенню.

У агресивної дитини гірше розвивається самоконтроль, і тоді вона потрапляє в порочне коло.

Маленька дитина, перебуваючи в групі однолітків (у дитячому садку, тощо), намагається стати в цьому середовищі популярною або авторитетною. Цим вона задовольняє своє бажання бути визнаною та захищеною, користуватися увагою. Комунікативні навички в цьому віці зазвичай недостатньо розвинені, процеси збудження переважають над гальмуванням, а моральні норми ще не сформовані, тому маленька людина часто намагається

зайняти лідерські позиції за допомогою агресивних методів. Особливо легко та швидко агресія виникає у дітей, які мають резидуально-органічні ураження головного мозку, соціально занедбаних, заброшених батьками, розумово відсталих. До підвищеної агресивності сприяють і деякі батьківські прийоми виховання, наприклад, коли батько наставляє дитину: «Хочеш, щоб тебе поважали і боялися - бий усіх підряд».

Таким чином, батьки (частіше мами та бабусі) прагнуть контролювати кожен крок своєї дитини. Особливо дістається при цьому дівчаткам. Нормальні юнаки та дівчата, яким не дають перетворитися на самостійну особистість, перетворюються на бунтарів.

А оскільки розуму та досвіду для конструктивного бунту недостатньо, то молоді люди роблять асоціальні чи взагалі абсурдні вчинки, алкоголізуються, наркотизуються та взагалі творять саме те, чого так бояться дбайливі мами та бабусі. До речі, цікаво, що агресивних підлітків карають частіше матері, ніж батьки.

Висновки по розділу 1.

Агресія - це комплексний психологічний феномен, що означає активність чи намагання завдати шкоди чи викликати відчуття загрози іншій особі або групі осіб. Психологічне визначення агресії включає в себе різні аспекти цього явища:

1. емоційний аспект: агресія часто виникає внаслідок негативних емоцій, таких як гнів, роздратування, образа або страх. вона може бути виражена у формі ворожості, ворожої налаштованості або навіть фізичної агресії;

2. когнітивний аспект: в основі агресивної поведінки можуть бути негативні переконання, спотворення уявлень або неправильна інтерпретація подій і ситуацій;

3. поведінковий аспект: агресивна поведінка може виявлятися в різних формах, включаючи вербальну, фізичну, пасивно-агресивну чи реляційну агресію. Це може бути виражено в нападі, образах, ворожості, відмові від співпраці тощо;

4. соціальний аспект: агресія часто виникає під час взаємодії індивіда з іншими людьми, або у відносинах з соціальним середовищем. Вона може бути реакцією на конфлікт, конкуренцію, невідповідність очікуванням чи нерозуміння.

Акт поведінки може вважатись агресивним, якщо він відповідає певним критеріям, що вказують на спробу завдати шкоди або викликати відчуття загрози іншій особі чи групі осіб. Можна визначити певні ознаки, які можуть вказувати на агресивну поведінку:

1. насильство або фізична агресія: це може включати в себе будь-яку форму фізичної атаки, таку як удари, ляскання, кидання предметами, тілесний контакт без згоди тощо;

2. вербальні атаки: негативна, груба або образлива мова, погрози, шантаж, критика або інші форми вербального насильства можуть вважатись агресивними;

3. пасивно-агресивна поведінка: це може виявлятися у формі ігнорування, пасивного спротиву, відмови в співпраці, наявність підступних зауважень тощо;

4. психологічний тиск або маніпуляція: використання стратегій, що спрямовані на контроль, маніпуляцію або психологічний тиск, таких як загрози, шантаж, інсинуації або маніпуляція емоціями;

5. реляційна агресія: це може включати в себе руйнівне ставлення до відносин, таке як спліттінг, зрада, гострий конфлікт або ізоляція.

Важливо враховувати контекст і обставини, у яких відбувається поведінка, а також її наслідки для того, щоб визначити, чи можна вважати її агресивною. Також слід брати до уваги індивідуальні особливості особистості та можливі психічні чинники, які можуть впливати на її поведінку.

Є кілька умов, які можуть вказувати на те, що певна поведінка може бути визнана як агресивна:

1. намір завдати шкоди або викликати відчуття загрози: це означає, що особа має свідомий намір вчинити дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій особі або групі осіб або на виклик відчуття страху чи загрози їх безпеці;
2. неприйнятність поведінки з точки зору соціальних норм: це означає, що поведінка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам і сприймається оточуючими як неприйнятна чи шкідлива;
3. фізична чи психологічна шкода: це означає, що результатом агресивної поведінки є заподіяння фізичної або психологічної шкоди іншій особі або групі осіб;
4. бажання контролю чи домінування над іншими: це може включати в себе спроби здобути контроль або домінування над іншими шляхом використання агресивних методів чи загроз;
5. відсутність альтернативних стратегій реагування: це означає, що особа, виявляючи агресивну поведінку, не використовує альтернативні стратегії реагування, такі як спілкування, пошук компромісу або вирішення конфлікту.

Важливо розрізнати поняття «агресивність» і «конфліктність», оскільки вони відображають різні аспекти психологічної поведінки та взаємодії.

1. агресивність - це тенденція до вияву агресії, тобто намагання завдати шкоди, фізичної або психологічної, іншій особі або об'єкту. Агресивність може проявлятися у різних формах, включаючи фізичну, вербальну, психологічну або соціальну;
2. конфліктність - це ситуація або стан, коли існує протиріччя між потребами, інтересами або цілями різних осіб або груп. Конфліктність може

виникати внаслідок різних поглядів, цілей або ресурсів, які конкурують між собою.

Ще слід вказати ключові відмінності між агресивністю та конфліктністю:

– характер взаємодії: агресивність передбачає односторонню спробу завдати шкоди іншій стороні, тоді як конфліктність може бути двосторонньою взаємодією, де кожна сторона має свої власні цілі та інтереси;

– зміст інтеракції: у випадку агресивності акцент зазвичай робиться на вияві агресії або ворожості, тоді як у випадку конфліктності ситуація може бути спрямована на досягнення компромісу або розв'язання протиріч;

– емоційний фон: агресивність частіше супроводжується ворожостю та негативними емоціями, тоді як конфліктність може бути супроводжувана різними емоціями, включаючи роздратування, обурення, але також може бути супроводжена бажанням знайти рішення.

2. Основними причинами проявів дитячої агресивності є:

- прагнення привернути до себе увагу однолітків;
- прагнення отримати бажаний результат;
- прагнення бути головним;
- захист та помста;
- бажання обмежити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу.

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей, зазвичай виділяють:

- недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- знижений рівень саморегуляції;
- нерозвиненість ігрової діяльності;
- знижену самооцінку;
- порушення у відносинах з однолітками.
- Прийнято виділяти особливості перебігу агресивної поведінки у дітей:

- 1. Жертвами агресії стають близькі люди – рідні, друзі та ін. Це свого роду феномен «самозаперечення», оскільки такі дії спрямовані на розрив кровних зв'язків – життєвої основи існування людини.
- 2. Не всі агресивні діти виховуються у неблагополучних сім'ях, багато, навпаки, мають дуже заможних і дбайливих батьків.
- 3. Агресія часто виникає без реального приводу.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1 Організація та проведення дослідження агресивної поведінки молодших школярів

У дослідженні взяли участь 85 учнів гімназій №10, №26, № 29. З них 30 осіб чоловічої статі та 55 осіб жіночої статі. У ході проведення дослідження були використані такі методики та тести:

1. Методика діагностики агресивності Басса – Дарки,
2. Проективна методика Вагнера "Рука"
3. Тест шкільної тривожності Філіпса
4. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності Спілбергера та Ханіна
5. Шкала астеничного стану (ШАС).

Методики були підібрані для дослідження агресивності молодших школярів, і на додаток до них були застосовані кілька методик, які виявляють рівень або ступінь тривожності школярів. Цей момент характерний тим, що логіка ґрунтувалася на припущенні того, що високий або підвищений рівень тривожності супроводжує і підвищений рівень агресивності молодших школярів.

Оскільки процес соціалізації для дитини дається нелегкими шляхами, їй часто доводиться стикатися з ситуаціями підвищеної тривожності через свою незахищеність та відсутність батьків поряд. Підвищена тривожність також може супроводжуватися і тим, що діти постійно перебувають не тільки під контролем з боку дорослих наставників, але й тим, що вони постійно наражається на ризик отримати небажану оцінку, або ж повсякчас бути покараним. Всі ці та багато інших причин і сприяли тому, що при виборі методик дослідження логіка спиралась насамперед на теоретичну і практичну цінність отриманого матеріалу.

Проаналізуємо отримані результати на прикладі побудови таблиць, графіків та діаграм для більшої наочності та достовірності наявного матеріалу.

При виборі методу психологічної діагностики застосовувалась логіка міркуваннями схожості методик між собою, і в той же час їх різної спрямованості, для більшого ракурсу дослідження, для того, щоб воно було багатовимірним і неодностороннім, але водночас могло відповідати вимогам, які накладає сам процес отримання даних. До них відносять валідність, надійність, достовірність одержаних результатів дослідження при виборі цієї чи іншої методики.

Опитувальник ситуативної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера та Д. Ханіна.

Показником успішної соціалізації є здатність налагоджувати тісні взаємовигідні відносини з іншими людьми. Труднощі у налагодженні відносин з іншими людьми проявляються у дітей у вигляді виникнення тривожності, почуття неповноцінності, фрустрації та агресії. Виходячи з викладених у першому розділі положень, було вирішено, що з перерахованих вище психічних станів показники тривожності і агресії виявляються в даному випадку найбільшою мірою.

Вибір на користь цієї методики було зроблено через поділ у ній показників ситуативної та особистісної тривожності. Перешкоди в процесі соціалізації дитини призводять до виникнення спочатку ситуативної (поодинокі випадки невдалих спроб встановити стосунки з іншими людьми), а потім і особистісної тривожності (після низки невдач відмова від подібних спроб, негативна оцінка себе та оточуючих). Отже, за значеннями показників ситуативної та особистісної тривожності можна не тільки визначити, чи є ситуація, що викликає тривожність, справді тривожною або ж вона сприймається такою, але і на основі співвіднесення значень шкал зробити припущення про успішність процесу соціалізації, його стадії та проблеми, з якими індивід зіткнувся на цій стадії.

Невдачі у міжособистісній взаємодії можуть призвести до виникнення агресії, спрямованої на себе чи інших людей. Під агресивністю розуміють властивість, якість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-суб'єктних відносин. Ймовірно, деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, тому що потреби індивідуального розвитку з неминучістю формують у людях здатність до усунення та руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Методика визначення агресивності А. Басса та А. Дарки.

Агресивність має якісну та кількісну характеристику. Як і будь-яка властивість, вона має різний ступінь виразності: від майже повної відсутності до її граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, відомості, конформності тощо. Надмірний розвиток її починає визначати весь вигляд особистості, яка може стати конфліктною, нездатною на свідому кооперацію тощо. Сама по собі агресивність не робить суб'єкта свідомо небезпечним, оскільки, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю та агресією не є жорстким, а, з іншого, сам акт агресії може не набувати свідомо небезпечних форм.

Виходячи з цього, можна розділити прояви агресії на два основні типи: перший - мотиваційна агресія, як самоцінність, другий - інструментальна, як засіб (маючи на увазі, що і та, і інша можуть проявлятися як під контролем свідомості, так і поза ним, і пов'язані з емоційними переживаннями (гнів, ворожість) Практичних психологів більшою мірою повинна цікавити мотиваційна агресія як прямий прояв реалізації властивих деструктивних тенденцій. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великим ступенем ймовірності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії.

А. Басс, який сприйняв ряд положень своїх попередників, розділив поняття агресії та ворожість і визначив останню як реакцію, що розвиває

негативні почуття та негативні оцінки людей та подій. Опитувальник А. Басса та А. Дарки. Мета опитувальника – диференціація прояву агресії та ворожості. Він виділили такі види реакцій:

- 1) Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
- 2) Непряма - агресія, манівцем спрямована на іншу особу, або ні на кого не спрямована.
- 3) Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість).
- 4) Негативізм - опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів.
- 5) Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.
- 6) Підозрілість - в діапазоні від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоди.
- 7) Вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), і через зміст словесних відповідей (прокляття, загрози).
- 8) Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, через те, що чинить зло, а також докори совісті, що відчуються ним.

При складанні опитувальника використовувалися принципи:

- Питання може стосуватися лише однієї форми агресії.
- Питання формулюються таким чином, щоб найбільше послабити вплив суспільного схвалення відповіді на запитання.

Відповіді групуються у вісім перелічених вище шкал, на підставі яких можна судити про характерні способи прояви агресії. На підставі цих шкал обчислюються також дві похідні шкали - індекс ворожості (включає 5 і 6 шкалу) і індекс агресивності (як прямий, так і мотиваційної) (шкали 1, 3, 7).

Ці індекси дозволяють перейти від абстрактних шкал до конкретних патернів міжособистісної взаємодії. Високі значення індексу ворожості дозволяють припустити, що у нові соціальні відносини дитина вступатиме з негативними установками; у разі виникнення конфліктної ситуації вона

приписуватиме її виникнення іншим учасникам; відносини будуть неміцними і сильно схильними до афективних вчинків.

Аналіз існуючих психодіагностичних методик показав, що далеко ще не всі методики однаково підходять даного дослідження.

2.2. Результати дослідження

Методика шкала ситуативної (реактивної) тривожності Спілберга – Ханіна (повний варіант)

Опитувальник дозволяє оцінити стан ситуативної тривожності. Методика містить 20 тверджень щодо різних станів самопочуття на даний момент часу.

Результати одержаних досліджень відображені на рисунку

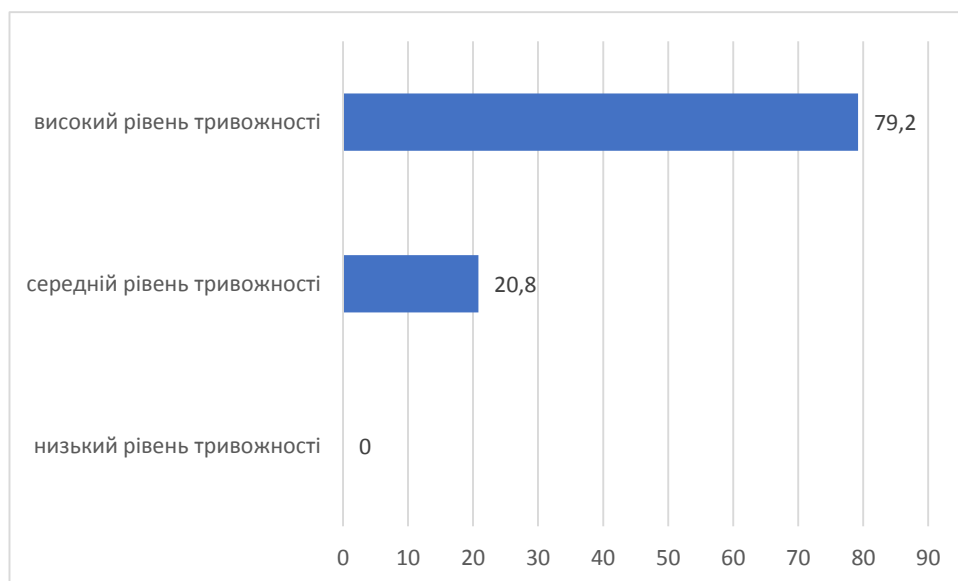

Рис. 2.1. Значення показника ситуативної (особистісної) тривожності за методикою Спілберга – Ханіна (повний варіант) 2 клас

З рис. 2.1 видно, більшість учнів 2 класу мають виражений показник ситуативної (реактивної) тривожності з переважно високим рівнем. Він становить 79,2% загальної кількості піддослідних. Середній рівень тривожності ситуативної (реактивної) набрали за класом 20,8% учнів. А

показник із низьким рівнем ситуативної тривожності не набрала жодна людина.

Перейдемо до розгляду отриманих результатів за цим показником у 3 класі. Дані числові показники відображені на рис. 2.2.

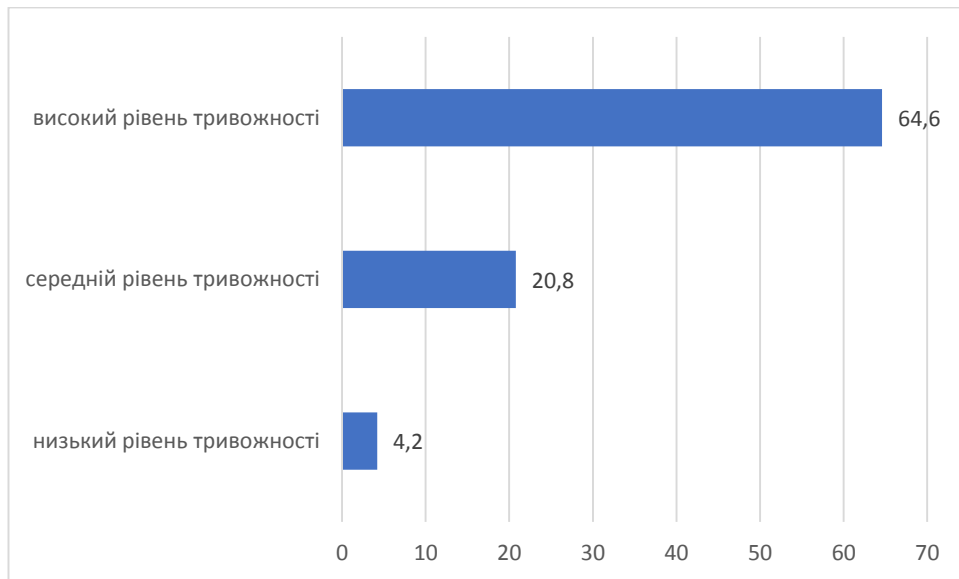

Рис. 2.2 Значення показника ситуативної (особистісної) тривожності за методикою Спілберга – Ханіна (повний варіант) 3 клас

З рис. 2.2 видно, що більшість респондентів також мають підвищений рівень ситуативної (реактивної) тривожності. Учні 3 класу набрали 64,6% високого рівня тривожності, на відміну від учнів 2 класу, де вона була вища, і дорівнювала 79,2%.

Дані по 3 класу можуть говорити про наявність якогось навколишнього середовища, яке учні оцінюють для себе як загрозливу і, отже, реагують негайним підвищенням рівня ситуативної (реактивної) тривожності.

Середній рівень тривожності у 3 класі ідентичний рівню тривожності у 2 класі і становить 20,8% від загальної кількості учнів. Тут також слід зазначити, що у 2 класі були учні з низьким рівнем ситуативної (реактивної) тривожності, також відразу спостерігалася тенденція до формування середнього і

переважно високого рівня тривожності. У 3 класі респонденти за фактором низького рівня ситуативної тривожності набрали 4,2%. Це говорить про вибірковість учнів до стресових ситуацій. Тобто не на всі випадки вони реагують синхронно та однотипно, різким підвищенням кількісного та відсоткового показника рівня ситуативної (реактивної) тривожності.

На цьому етапі застосовувалася також методика шкала астенічного стану (ШАС).

Методика містить ряд тверджень щодо оцінки стану в даний момент часу. Вона містить 30 тверджень з 4 варіантами відповідей, що залежать від ступеня виразності цих показників. Наочний матеріал відображено на рис. 2.3.

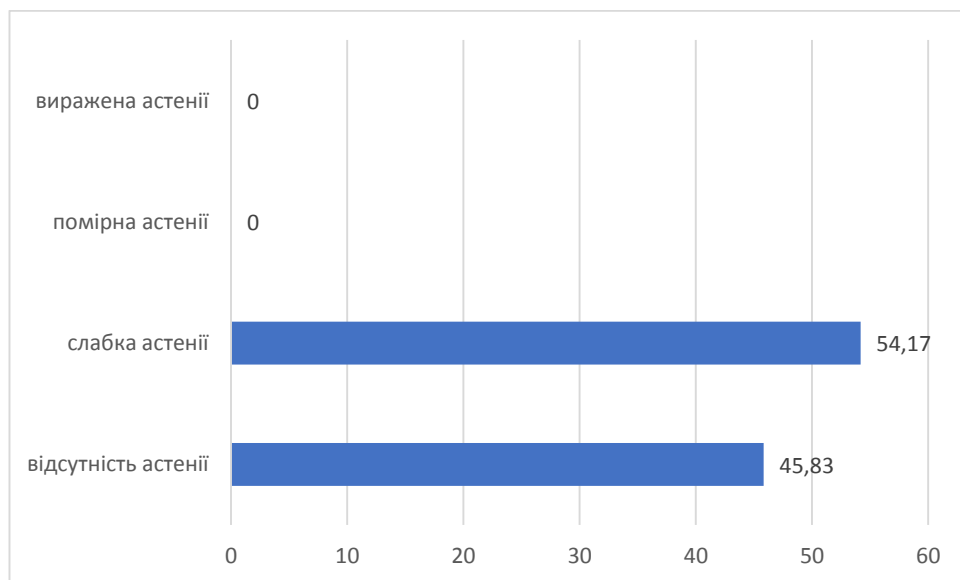

Рис.2.3. Значення показників вираженості астенії за методикою шкала астенічного стану (ШАС) 2 клас

З рисунка видно, що показники у 2 класі такі як помірна астенія чи виражена астенія не обрав жодний респондент. Це хороший показник можливостей психіки дітей відновлюватися після перенесеного стресового стану.

На цьому рисунку видно, наприклад, наявність слабкої астенії, характерної для 54,17% учнів від загальної кількості піддослідних. Цей

показник може означати початок формування деяких проблем, пов'язаних із великою напруженістю.

Судячи з попередньої методики, можна говорити про наявність певного зв'язку між підвищеною ситуативною тривожністю та наявністю постійної напруженості. Так як це породжує багато занепокоєння, діти стають метушливими, непосидючими і в них починає розвиватися астенія.

Показники наявності астенізації в дітей віком 3 класу представлені на рис. 2.4.

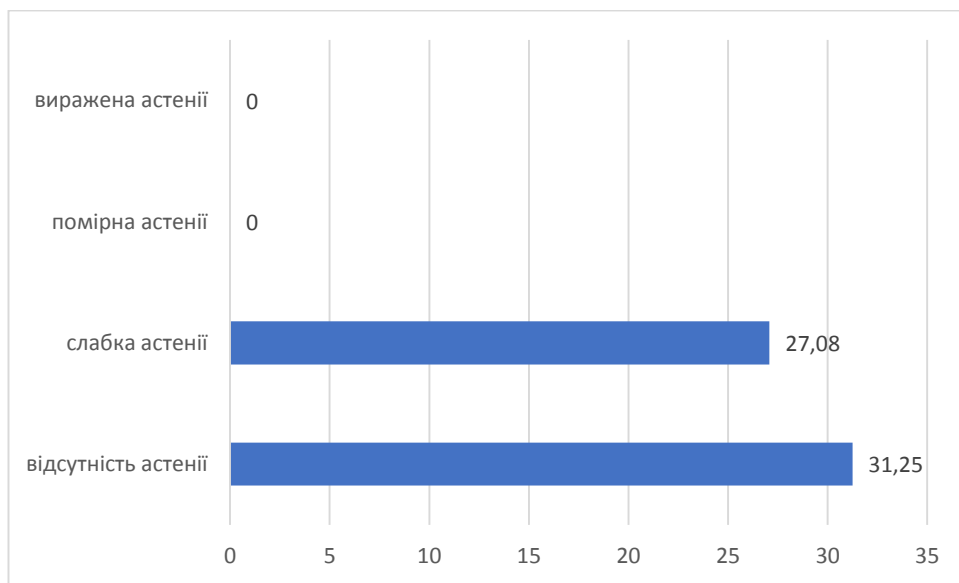

Рис.2.4 Значення показників вираженості астенії за методикою шкали астенічного стану (ШАС) 3 клас

З рисунку 2.4 видно, що рівень вираженості слабкої астенії практично вдвічі нижчий, порівняно з тією самою вираженістю в учнів 2 класу.

Спостерігається значно більший відсоток осіб, хто не має астенію. Це, безперечно, хороший показник. За попередньою методикою спостерігалися подібні результати. Коли наявність ситуативної (реактивної) тривожності була нижчою, порівняно з 2 класом.

Тут також спостерігаємо явище відсутності помірної астенії та відсутність вираженої астенії.

З представлених результатів, можна дійти висновку про те, що учні 2 класу мають підвищені показники як у тесту наявності ситуативної (реактивної) тривожності, і за методикою шкала астенічного стану (ШАС). Завдяки наочним показовим результатам, є підстави припускати присутність тут такого чинника як адаптація учнів до нових умов шкільної атмосфери. Мабуть учні 2 класу ще не до кінця змогли пристосуватися до шкільних вимог, у зв'язку з чим спостерігаємо картину підвищення рівня ситуативної (реактивної) тривожності та астенічного слабо вираженого стану.

За наявними даними, можна запропонувати провести тренінг, спрямований на покращення взаємовідносин з однолітками для учнів 2 класу, з метою полегшення входу в шкільну атмосферу з найменшими втратами для здоров'я дітей. А для учнів 3 класу провести релаксаційні вправи, пов'язані з дихальною гімнастикою, кольоротерапією, казкотерапією для попередження підвищення рівня тривожності, агресивності або астенізації.

На даному етапі дослідження особливостей агресивної поведінки у молодших школярів застосовувалася методика визначення агресивності А. Баса та А Дарки.

Тривога - це риса, яку не завжди можна виділити і оцінити в міжособистісній взаємодії. Набагато помітніша риса особистості - агресивність, яка може виявлятися практично у всіх видах соціальної взаємодії. Для дослідження агресивності підлітків було використано методику А. Басса та А. Дарки. Середні результати за класами представлені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати тестування за методикою Басса-Дарки

Показники	Середні значення показників	
	2-гі класи	3-ті класи
Фізична агресія	5,4±2,1	5,0±1,8
Непряма агресія	4,6±1,8	4,8±1,6
Дратівливість	5,3±1,8	6,6±1,9
Негативізм	3,2±1,5	3,4±1,2

Вразливість	4,5±1,9	5,2±1,8
Підозрілість	6,8±1,9	6,2±1,8
Вербальна агресія	8,8±2,4	8,5±2,3
Почуття провини	4,8±2,5	5,7±1,9
Індекс ворожості	11,3±3,1	11,4±2,8
Індекс агресивності	19,5±4,6	20,1±4,2

Із таблиці 2.1. видно, що середній бал учнів 2 класу за такими показниками нижчий, ніж середній бал учнів 3 класу: непряма агресія, дратівливість, негативізм, уразливість, почуття провини. Середні значення показників фізичної агресії, підозрілості та вербальної агресії, навпаки, у учнів 2 класу вищі, ніж у учнів 3 класу. Можна припустити, що зміна цих показників свідчить про динаміку структури прояву агресії у дітей з віком.

Слід розглянути показники окремих шкал у учнів 2 класу та учнів 3 класу. На наведених нижче рисунках 2.5. та 2.6. представлено розподіл показників за вісьмома шкалами методики. На графіку наочно демонструється зона стандартного відхилення розподілу значень ($Ix \pm \sigma$), в якій міститься понад 65 % усіх значень шкали, а також мінімальні та максимальні значення шкали.

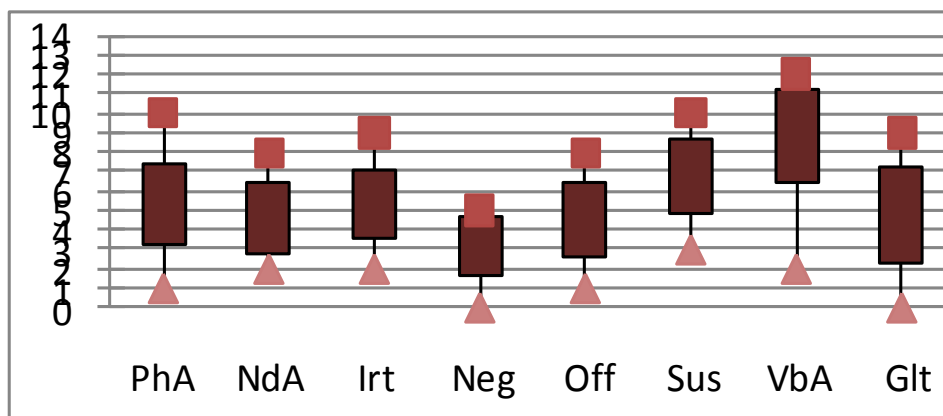

Рисунок 2.5. Значення основних шкал методики А.Басса та А.Дарки (2 клас)

Умовні позначення: 1 – фізична агресія, 2 – непряма агресія, 3 – дратівливість, 4 – негативізм, 5 – образа, 6 – підозрілість, 7 – вербальна агресія, 8 – почуття провини.

З рисунку 2.5. видно, що у учнів 2 класу найбільшою мірою виражені такі компоненти агресивного поведінки, як підозрілість і вербальна агресія.

Вербальний спосіб вираження агресії є соціально прийнятною заміною безпосередньої, прямої фізичної агресії, виявляти яку діти не можуть через небезпеку наразитися на відповідний агресивний акт. Іншими словами, діти схильні виявляти вербальну агресію як найбезпечнішу для себе. До того ж, вербальна агресія іноді є своєрідним показником зарахування до неформальної «дорослої» культури, яку учнів 2 класу намагаються активно продемонструвати.

Підозрілість є результатом протиставлення дитиною себе навколишнього світу, супутніми переживаннями «незрозумілості», «місіонерства» та власної унікальності. Цим пояснюється низька вираженість у учнів 2 класу почуття провини. Низькі показники уразливості у учнів 2 класу пов'язані з небажанням вступати в конфлікти із соціально значимими людьми та адекватне сприйняття («взяття на замітку») критики з їхнього боку.

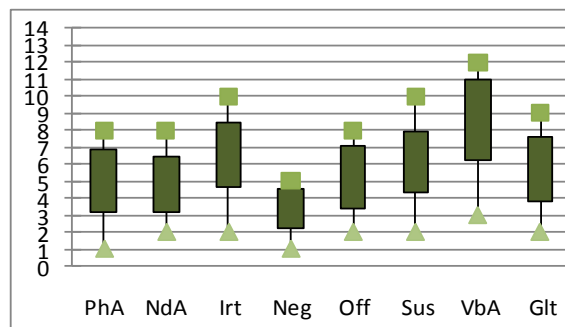

Рисунок 2.6. Значення основних шкал методики О.Басса та О.Дарки (3 клас)

Умовні позначення: 1 – фізична агресія, 2 – непряма агресія, 3 – дратівливість, 4 – негативізм, 5 – образа, 6 – підозрілість, 7 – вербальна агресія, 8 – почуття провини.

Дозволяє будувати висновки про структуру агресивних актів учнів 3 класу проти учнів 2 класу. Можна відзначити підвищення рівня вербальної агресії, уразливості, дратівливості та почуття провини; зниження рівня

підозрілості та фізичної агресії. Учні 3 класу як би звільняються від необхідності підлаштовуватися під соціальні відносини, зміцнюється сприйняття «Я» як автономної структури, у зв'язку з чим вищеназвані шкали мають тенденцію підвищуватися. Тим не менш, учнів 3 класу мислять самокритичніше і відчувають на собі відповідальність за скоєні вчинки, що викликає актуалізацію почуття провини за окремі свої дії.

У таблиці 2.2. представлено розподіл показників шкал у учнів 2 та 3 класу, що підкріплюють висловлені вище припущення про причини та наслідки зміни окремих показників агресивної поведінки.

Табл. 2.2.

Розподіл показників, отриманих за тестом Басса-Дарки

Показники	2-гі класи, у %			3-ті класи, у %		
	низькі	середні	високі	низькі	середні	високі
Фізична агресія	8	75	17	8	85	8
Непряма агресія	17	75	8	8	85	8
Дратівливість	14	78	8	3	82	15
Негативізм	-	100	-	-	100	-
Вразливість	36	47	17	17	50	33
Підозрілість	11	56	33	17	60	23
Вербальна агресія	3	22	75	-	28	73
Почуття провини	56	44	-	40	60	-

Незважаючи на деякі досить значущі відмінності показників шкал, агресивна поведінка учнів 2 класу не відрізняється від поведінки учнів 3 класу кількісно. Це можуть підтвердити значення вторинних індексів ворожості та агресивності, показники яких відрізняються у цих двох груп школярів вкрай незначно (див. рис. 2.7.). Тим не менш, не можна не відзначити трохи підвищені значення індексу ворожості, що може бути викликане протиставленням дитиною себе навколишньому світу і неадекватне реагування на критику оточуючих.

Рисунок 2.7. Значення індексів методики О.Басса та О.Дарки (2 та 3 класи)

Умовні позначення: 1-індекс ворожості, 2-індекс агресивності.

На рисунку видно, що кількісно показники та розподіл значень індексу практично не відрізняється. Отже, у учнів 3 класу проти учнів 2 класу не підвищується агресивність чи ворожість, а змінюється структура цих комплексних показників. Характер цих змін вже було описано вище.

З даних дослідження було зроблено такі висновки.

1) у процесі соціалізації в даній групі дітей не відбулося збільшення чи зменшення інтенсивності проявів агресивної поведінки, проте структура агресивної поведінки зазнала певних змін.

2) незважаючи на деякі досить значущі відмінності показників, агресивна поведінка учнів 2 класу не відрізняється від поведінки учнів 3 класу кількісно.

За тестом шкільної тривожності Філіпса було отримано такі результати:

Були оброблені та складені таблиці, діаграми, графіки за всіма вісьмома шкалами. Також було виділено всі значення відповідну таблицю і представлені як індивідуальні показники, а й загальні всім учнів 2 і 3 класу.

1. Загальна тривожність у школі
2. Переживання соціального стресу
3. Фрустрація потреби у досягненні успіху
4. Страх самовираження
5. Страх ситуативної перевірки знань
6. Страх невідповідності очікуванням оточуючих
7. Низька фізіологічна опірність стресу

8. Проблеми та страхи у відносинах з вчителями

Фактор загальної тривожності у шкільні роки свідчить, що загальний емоційний стан дитини безпосередньо залежить від цього, як вона входить у життя школи.

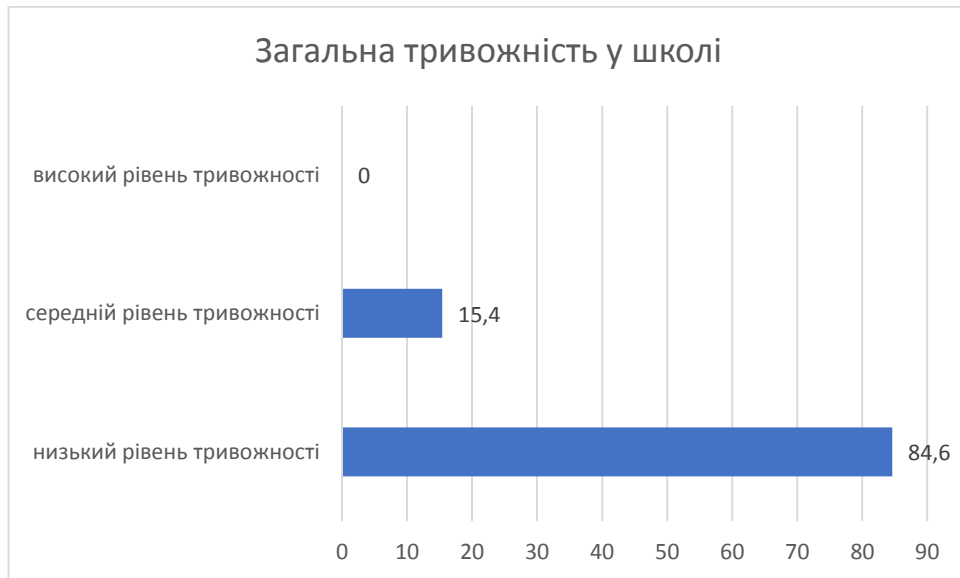

Рисунок 2.8. Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 3 клас.

З рис. 2.8. видно, що з класу більшість учнів мають помірну вираженість загальної тривожності. Це говорить про те, що вони включені до суспільного життя не зовсім ще повністю. Бо вони поки що займають більше особистісну позицію, а не громадську.

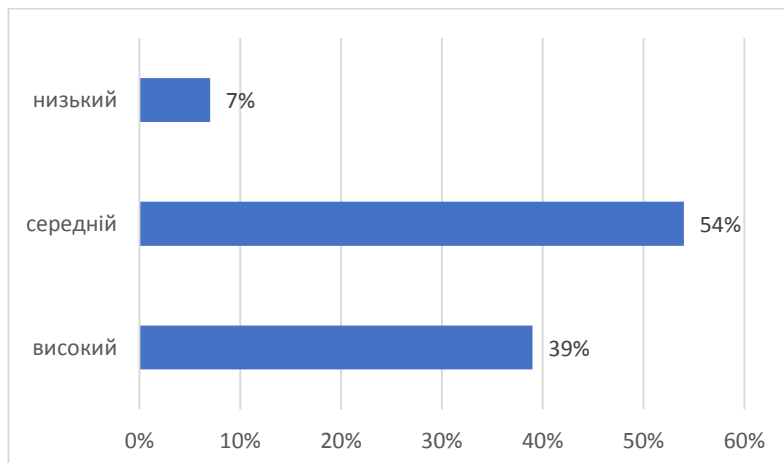

Рисунок 2.9. Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 2 клас.

З рисунку 2.9. видно, що у учнів 2 класу показники значень загальної шкільної тривожності вище, проти показниками у учнів 3 класу. Це може говорити про загальний емоційний стан дітей, коли вони багато факторів навколишнього середовища сприймають суб'єктивно як тривожні. Більшість у класі набрали середні показники тривожності – 54%. Низький рівень займають лише 7% учнів.

З рисунку 2.9. видно, що загальна тривожність у 3 класі має помірну вираженість, порівняно з показниками загальної шкільної тривожності у 2 класі.

Фактор переживання соціального стресу свідчить, що емоційний стан дитини можна спостерігати виходячи з розвитку її соціальних контактів з учнями, передусім з однолітками.

З рисунку 2.10. видно, що учні з 3 класу здебільшого розділені на майже дві рівні колонки. Це помірна виразність переживання соціального стресу та підвищена. Високий рівень зайняв один респондент. Він набрав 90,9%, що практично неможливо. Це говорить про те, що цей респондент ставився несерйозно до цього тестування і на всі запитання відповідав однотипно.

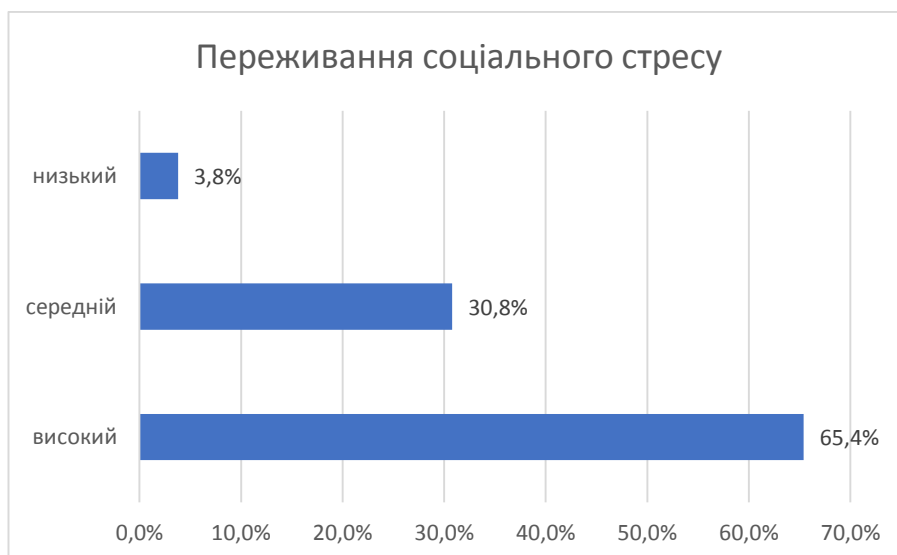

Рисунок 2.10 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 3 клас

Результати дослідження за методикою Філліпса показують, що більшість учнів мають помірний та підвищений ступінь виразності даного показника переживання соціального стресу. Тут вказано також і відсоткові показники, набрані респондентами під час проведеного тестування.

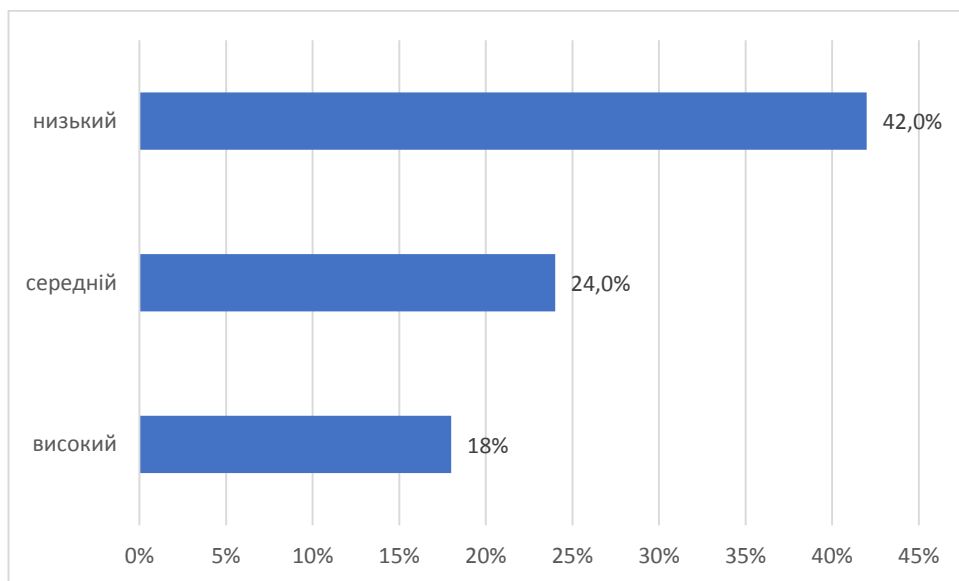

Рисунок 2.11. Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 2 клас

Із рисунку 2.11. видно, що у цій діаграмі розподіл показників значень носить переважно виражений низький рівень. Він становить у відсотковому співвідношенні майже половину всіх показників. Це може говорити про те, що емоційні стани дітей, на тлі яких розвиваються соціальні контакти один з одним, мають позитивний характер. У деяких учнів, 18% - є певні труднощі міжособистісної взаємодії між однокласниками. Можливо, це пов'язано із підвищеною агресивністю дітей. Показники учнів, що набрали середні значення за шкалою переживання соціального стресу, мають швидше

ситуативний характер на момент проведення тестування, коли для них не було особливої складності чи легкості взаємодіяти зі своїми однолітками.

Можна дійти висновку про те, що учні 2 класу на відміну від учнів 3 класу мають складності у взаємодії один з одним. Це може бути пов'язано з тенденцією учнів 2 класу гостріше сприймати ситуацію спілкування через підвищену тривожність і тим самим проявляти свою агресивність.

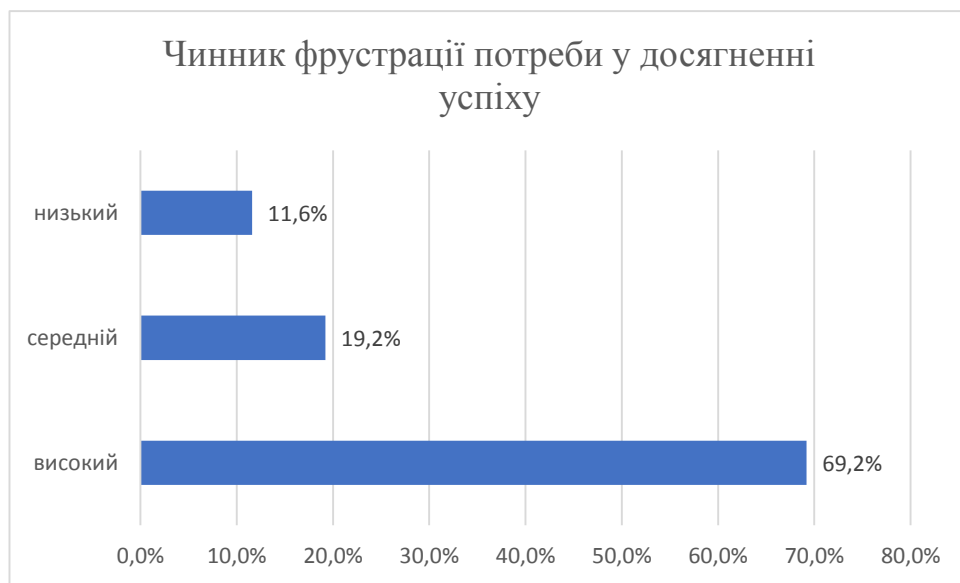

Рисунок 2.12 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса 3 клас

Тут на рис. 2.12 можна бачити, що більшість дітей у 3 класі мають помірну ступінь виразності даного чинника - фрустрації потреби у досягненні успіху. Отже, обстановка в класі не перешкоджає розвитку потреб учнів в успіху та гарній успішності. Однак є учні, які вважають, що вони перебувають у несприятливій психічній обстановці. Вони набрали високі показники за цим фактором.

Таким чином, фрустрація потреби у досягненні успіху означає несприятливий психічний фон, що не дозволяє дитині реалізувати свої потреби в успіху, досягненні високого результату і т.п.

З рисунку видно, що учні 3 класу за фактором фрустрації потреби у досягненні успіху мають низький рівень.

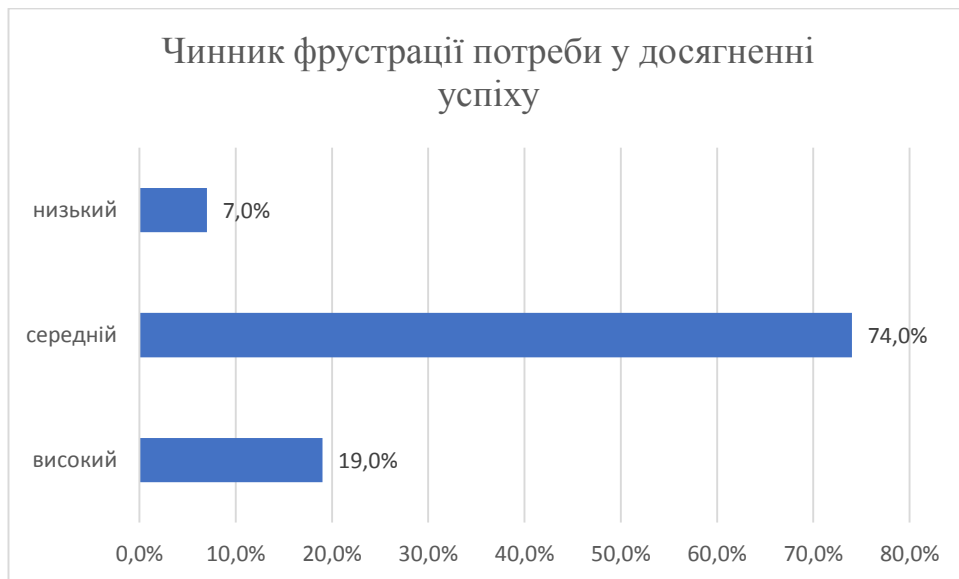

Рисунок 2.13. Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса 2 клас

На рисунку 2.13. можна говорити про відносно несприятливий простір, які не в повній мірі дозволяють дітям розвивати свої потреби в успіху, і досягненню високих результатів у навчанні. Більшість учнів 2 класу мають середній рівень за показником фактору фрустрації потреби у досягненні успіху.

Таким чином, учні 2 класу в порівнянні з учнями 3 класу мають відносно більш напружену обстановку, пов'язану з можливістю реалізації своїх потреб в досягненні успіху та досягненні високих результатів у навчанні.

Чинник страху самовираження. Це негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

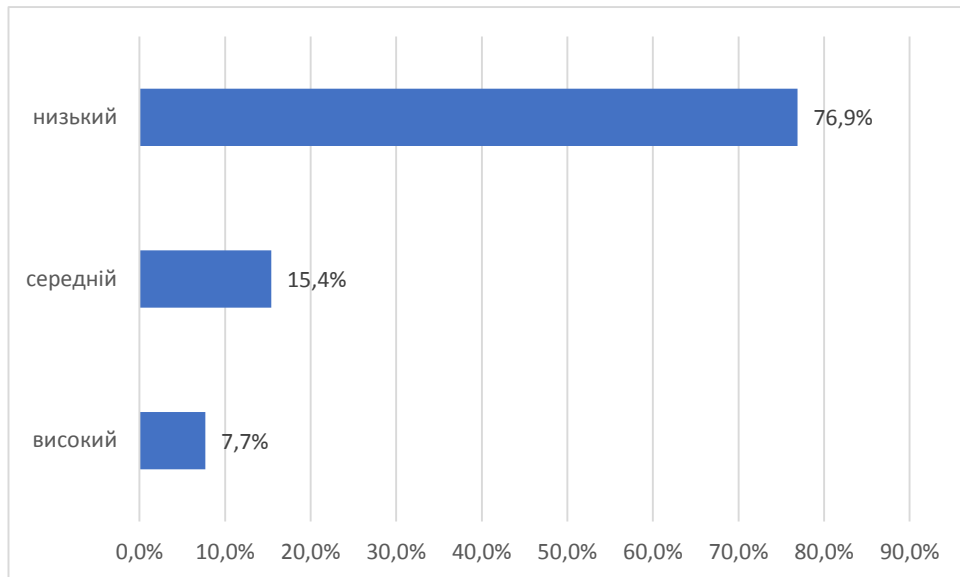

Рисунок 2.14 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса 3 клас

З рис. 2.14 видно, що більшість учнів мають помірний показник за цим фактором. Деякі учні відчувають страх і негативні емоції у випадках, коли необхідно висловити свою думку, відповісти на уроці, коли потрібно розкритися, показати свої емоції. Це може бути пов'язано як з особливостями особистості (інтраверсією), так і з очікуванням несприятливих наслідків (страх бути публічно розкритикованим).

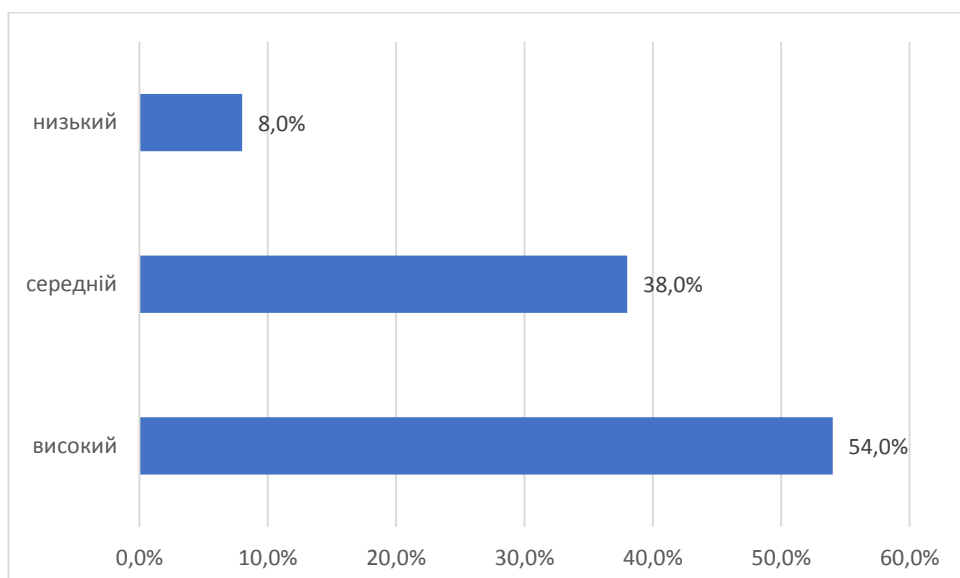

Рисунок 2.15 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 2 клас

Таким чином, більшість учнів мають помірний страх самовираження та становлять 76,9% від загальної кількості у класі. Середній рівень становить 15,4%, а низький 7,7% учнів.

А результати по 2 класу значно відрізняються за даним критерієм. Тут помітно, що більшість дітей мають страх самовираження. І може бути це пов'язано з тим, що за іншими показниками тривожності в школі вони також набрали високі результати і у зв'язку з цим відчують певний страх із ситуацією самовираження та пред'явлення своїх здібностей оточенню однокласників.

Чинник страху ситуації перевірки знань. Фактор страху ситуації перевірки знань означає негативне ставлення та переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо - публічної) знань, досягнень, можливостей.

Приблизно 23% учнів у класі бояться, що їм доведеться писати перевірочні роботи та оцінюватиме їх залишкові знання. Зазвичай це характерно для осіб, батьки яких не схвалюють отримання невисокої оцінки. Але іноді це може бути характерним і для відмінників.

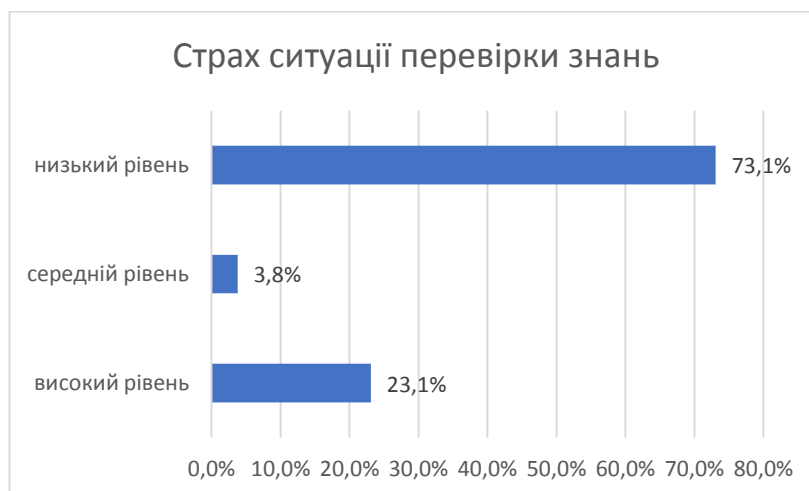

Рисунок 2.16 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філліпса 3 клас

З рисунка 2.16 виходить, що 73% мають низький рівень страху ситуації перевірки знань, 3,8% мають підвищений рівень страху СПЗ, а 23% високий рівень.

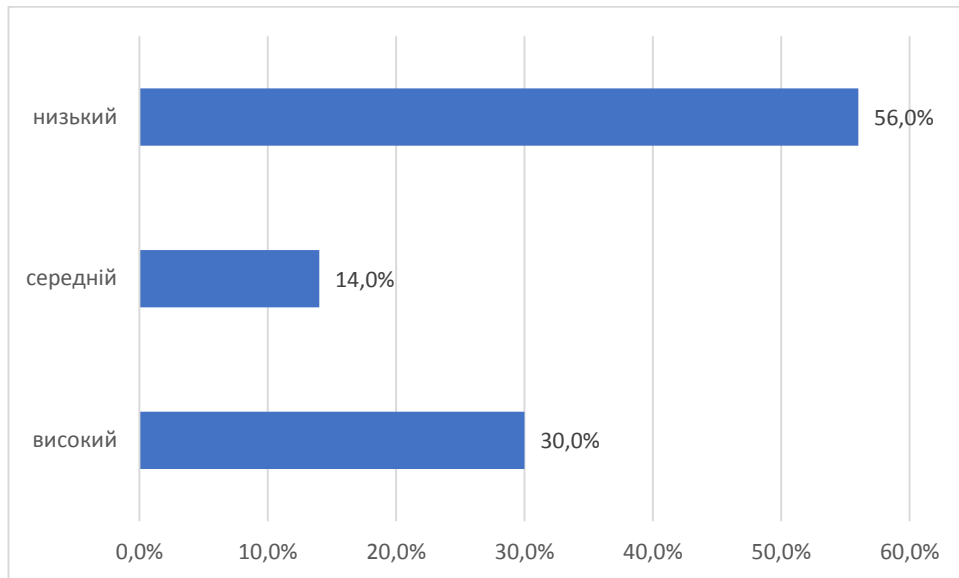

Рисунок 2.17 Значення рівня школярської тривожності за методикою Філіпса 2 клас

З рисунку 2.17 видно, що 56% учнів не бояться ситуації перевірки знань і можуть пред'являти свої знання та досягнення у навчанні оточенню. Тим не менш, високі показники в учнів 2 класу все ж таки може бути пов'язаний з тим, що вони також і відчувають страх самовираження за попереднім показником.

Таким чином, учні 2 класу зазнають страху ситуації перевірки знань більше, порівняно з учнями 3 класу. Це говорить також про страх публічного виступу і тісно пов'язаний з фактором страху самовираження.

Фактор низької фізіологічної опірності означає особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру, що підвищують ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.

Менш ніж у половини класу вплив стресового характеру (отримання поганої оцінки тощо) викликає відповідь, що іноді супроводжується

агресивною поведінкою. «Відповідь» може бути спрямована не тільки на вчителя, іноді реакція у відповідь зовні не проявляється і може привести до психосоматичної хвороби.

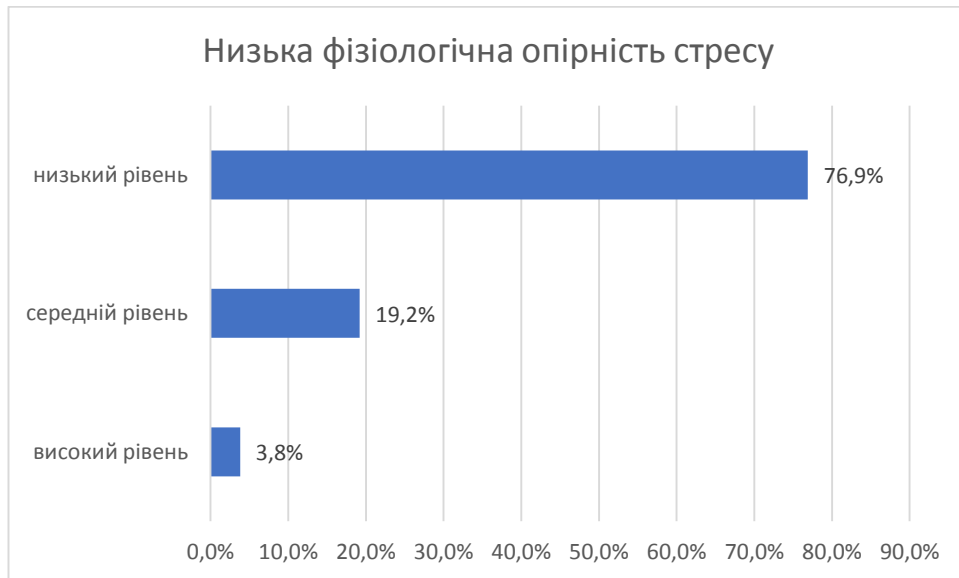

Рисунок 2.18 Значення рівня школярської тривожності за методикою Філіпса 3 клас

На рисунку 2.18 видно, що майже 75% учнів 3 класу мають низький рівень фізіологічної опірності стресу.

Цей показник може означати певний страх, який діти не можуть перевернути в агресивну тенденцію на вчителів, а зганяють тим самим на своїх однокласниках і однолітках.

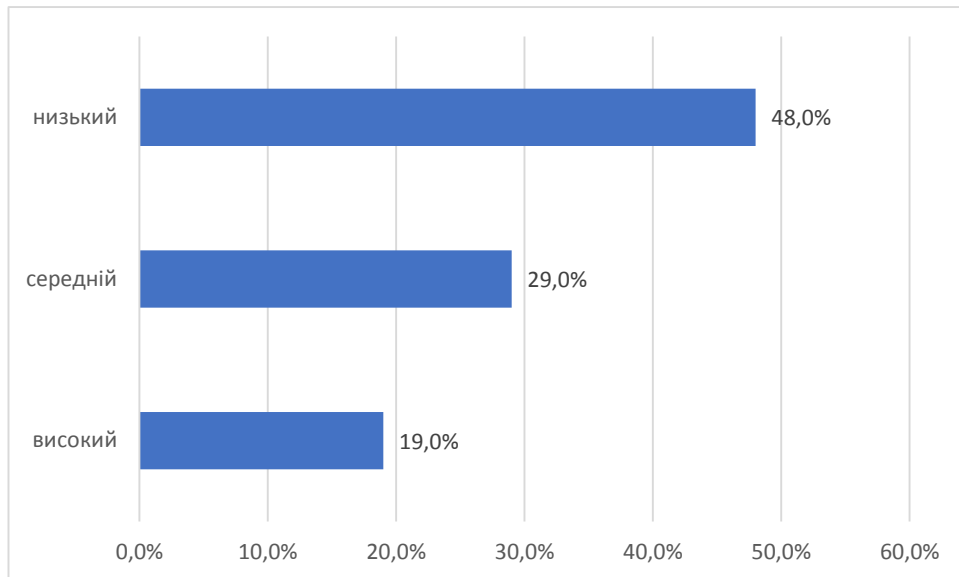

Рисунок 2.19 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса 2 клас

Майже половина учнів 2 класу мають підвищений та низький рівень проблем та страхів відносин із вчителями. При цьому у них виникає негативний фон, який характеризується наявністю високого значення за даним показником. У одного респондента він особливо сильний – 87%. Цей негативний емоційний фон може знижувати успішність навчання учнів, а для вчителів-предметників може стати як однією з причин поганої успішності учнів.

Значення показників в учнів 2 та 3 класів свідчить про відносну фізіологічну опірність стресу, але в учнів 3 класу він значно кращий. Можливо це пов'язані з найбільш сприятливою в емоційному плані обстановці, в 3 класі.

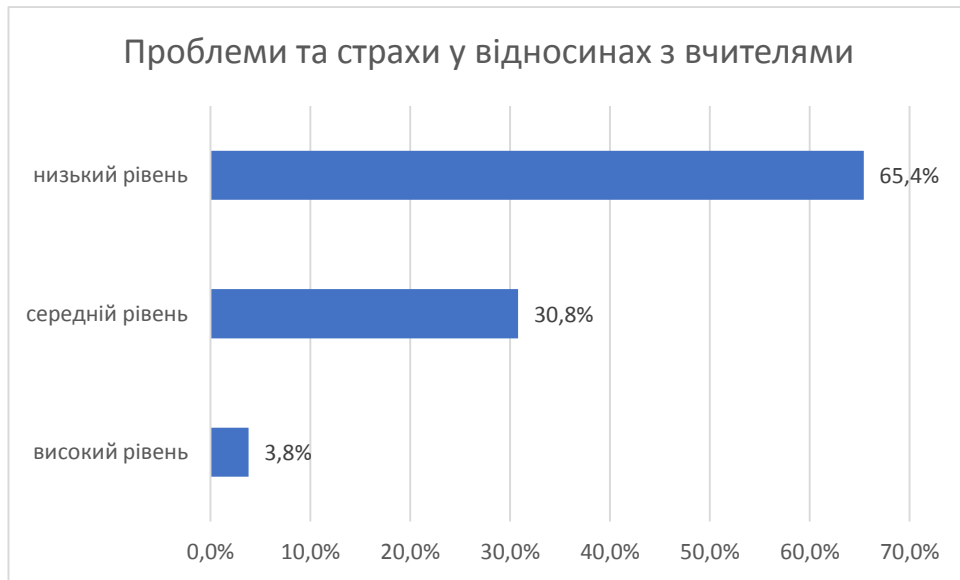

Рисунок 2. 20 Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса
3 клас

З рисунку 2.20 видно, що майже третина учнів перебувають у страху стосунків із вчителями. Більшість має помірну вираженість цього показника, що становить 50%.

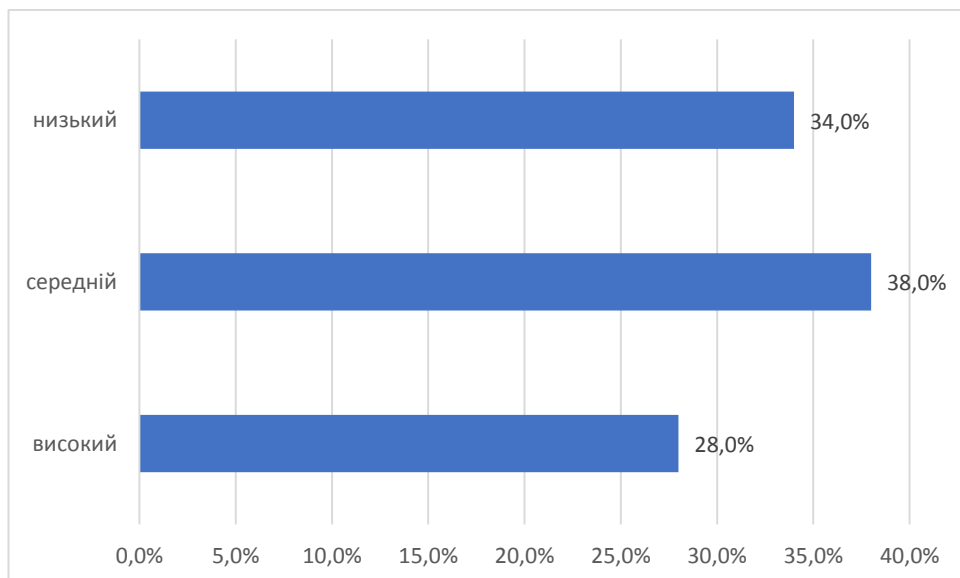

Рисунок 2.21. Значення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса
2 клас

Виходячи із результатів відображених на рисунку 2.21, можна зробити висновки про те, що в учнів 2 класу існує страх і проблеми у відносинах з вчителями. Це є загальним негативним емоційним тлом відносин із дорослими у школі. Через це може бути знижена успішність навчання дітей.

Таким чином, більшість учнів 3 класу мають помірний рівень наявності тривожності у класі за загальним числовим та відсотковим показниками, на відміну від учнів 2 класу. Для наочності було складено таблицю, графік, діаграму та загальну таблицю з усіма балами, які набрали респонденти в класах. Зниження тривожності в дітей, які мають високі і підвищені показники, і навіть стимулювання інтересу до навчання одна із головних стратегій на що спрямована ця група.

Страх самовираження та страх відносин із вчителями піддається корекційній роботі шляхом підвищення самооцінки. Загальну шкільну тривожність можна знизити, домагаючись від учня налагодження відносин із проблемними предметами та допомоги у навчанні.

Також застосовувався проектний тест «Рука».

Головною особливістю цієї методики є акцент на ймовірності реалізації агресивних тенденцій у поведінці. Це завдання здійснюється за рахунок специфічної системи підрахунку балів та коефіцієнтів тесту. Автори методики припускають, що агресивність як інтегративна характеристика визначається співвідношенням мотивів, що спонукають і гальмують агресію. При цьому вказується, що ймовірність агресивної поведінки зростає в тих випадках, коли домінантні та агресивні тенденції переважають тенденції соціальної кооперації (доброзичливість, товариськість, залежність, страх).

Стимульний матеріал тесту є десять карток: дев'ять - із зображеннями людської руки у різних положеннях, а десята картка порожня. Середній час проведення тесту – 15 хвилин.

Відповідно до розробленої системи аналізу результатів, відповіді випробуваного класифікуються за 11 категоріями, докладний опис отриманих результатів представлено в таблиці 2.3

Табл. 2.3. Результати за проективною методикою «Рука»

№	Шкала	2 клас		3 клас	
		Абс.	%	Абс.	%
1	Агресивність	1574	30,8	2033	29,9
2	Директивність	806	15,8	1085	16,0
3	Страх	249	4,9	347	5,1
4	Афектація	187	3,7	285	4,2
5	Комунікація	525	10,3	712	10,5
6	Залежність	127	2,5	195	2,9
7	Експібіціонізм	289	5,7	365	5,4
8	Каліцтво	148	2,9	236	3,5
9	Активна безособовість	278	5,4	364	5,4
10	Пасивна безособовість	163	3,2	198	2,9
11	Опис	615	12,0	806	11,9

З таблиці 2.3. видно, що учні 3 класів агресивніші. Це свідчить, що рука їм представляється як атакуюча, пошкоджує, завдає шкоди, образу, агресивно домінуюча, активно хапає іншу людину чи об'єкт.

Директивність також переважає, хоч і не набагато, у учнів 3 класів. Так як рука представляється провідною, керівною, руйнівною, активно впливає іншого індивіда. Це може говорити про ймовірність прояву агресивних тенденцій у поведінці та означає небажання з боку суб'єкта дійти згоди з учасниками спілкування. Наміри, правничий та почуття інших людей беруться до уваги у реалізації цих тенденцій. Крім того, між власником руки та особою якому загрожують, якого ображають або яким керують відсутні взаємні та рівні міжособистісні стосунки. Тенденція до дії проявляється незалежно від осіб чи об'єкта, у яких спрямована ця тенденція (див. табл. 2.3.).

Переважання таких шкал як страх, афектація і комунікація в учнів 3 класів говорить про те, що перед тим, як щось зробити, або перед агресією у них переважає страх. Високі показники за шкалою афектація говорять про позитивне емоційне ставлення до інших людей. Високі показники за шкалою комунікація свідчить, що це з одного боку може мати тенденцію до налагодження відносин, з другого боку теж мати протилежний полюс, коли цим намагаються впливати різного характеру.

Залежність як і комунікація, їх результати за двома класами практично схожі та відрізняються частками відсотка. Залежність пов'язані з підпорядкуванням власника руки іншій особі. Респонденти, які дають таку відповідь, активно шукають підтримки з боку інших осіб, очікуючи, що вони повинні приділяти їм свій час та увагу.

Показники за шкалою експібіціонізм переважають в учнів 2 класів. Означає прийняття участі у діяльності, що з розвагами чи іншими громадськими проявами себе напоказ.

Відповіді за показником каліцтво більше в учнів 3 класів. Це говорить про те, що відповіді можуть бути як особистими, так і безособовими. Передбачає подання руки як хворої, скаліченої, пошкодженої.

Активна безособовість однакова за кількісними показниками як в учнів 2 класів, і в учнів 3 класів. Цей показник передбачає уявлення про руку, як таку, що має тенденцію до дії, здійснення якого не вимагає присутності іншої особи.

Показник пасивна безособовість здійснює тенденцію до дії, у якому рука не змінює свого фізичного становища і долає сили тяжкості. За цією шкалою учні 2 класів набрали більше відсотків, порівняно з учнями 3 класів.

І нарешті, за останнім показником, опис проводиться стандартний опис фізичного стану руки, настрою, пов'язаного з нею, або емоційного ставлення до неї. Жодної специфічної тенденції до дії в цьому випадку не фіксується і не мається на увазі.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити такі висновки щодо прояву агресивності в молодшому шкільному віці. Всі відповіді, які демонстрували респонденти, відносяться до їх життєвого досвіду, і отже за характером отриманих відповідей можна визначити з якими життєвими ситуаціями стикається кожен респондент і 2 класів та 3 класів.

Отримані дані дозволяють зробити певні припущення щодо взаємозв'язку окремих ознак.

Однак для достовірного вивчення ці дослідження були піддані математико-статистичній обробці за допомогою статистичного модуля

програми Microsoft® Excel™. Було застосовано такі статистичні методи: обчислення критерію згоди χ^2 , обчислення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона, t-критерію Стьюдента для непов'язаних вибірок.

Необхідно було з'ясувати, чи є статистично значущі відмінності показників методик в учнів 2 класів та 3 класів. Це обчислення здійснювалося за допомогою коефіцієнта t-критерію Стьюдента для незв'язаних вибірок (у разі, якщо дані розподілені за нормальним законом) або критерієм згоди χ^2 (якщо розподіл даних не підпорядковується нормальному закону). Потім необхідно обчислити коефіцієнти лінійної кореляції між різними показниками виявлення існуючих взаємозв'язків.

Першим етапом математико-статистичного аналізу даних став аналіз відмінностей показників учнів 2-х та 3-х класів. В результаті аналізу було виявлено, що між учнями 2-х та 3-х класів є відмінності за окремими шкалами всіх психодіагностичних методик. Зокрема, статистично достовірна різниця рівня загальної тривожності у 2 ($t=3,09$; $p=0,01$) та 3 класах ($t=4,02$; $p=0,01$). Перспектива взаємовідносин дитини з навколишнім світом у 2 класах значно відрізняється від бачення цієї перспективи у 3 класах. До того ж, ситуація вимагає від них максимальної зосередженості на навчальному процесі. У зв'язку з цим діти відчують інтенсивні переживання, що неспроможна позначитися з їхньої психічному стані.

За методикою оцінки агресивності А. Басса та А. Дарки були виявлені достовірні відмінності за шкалами вербальної агресії ($v=6,7$; $p=0,01$) та почуття провини ($v=7,01$; $p=0,01$). Дорослі діти тепер мають вищий статус і водночас формально втрачають можливість виявляти агресію у певних формах, оскільки це соціально неприйнятно і відповідає їх статусу. У зв'язку з цим зменшується частота прояву всіх інших форм агресії, крім вербальної як «найбезпечнішої». Разом з цим у учнів 3 класів формується надзвичайна відповідальність за свої вчинки, і багато своїх дій оцінюються більш критично, що викликає зростання показників почуття провини.

Були також відзначені статистично значущі відмінності частки ситуативної (реактивної) тривожності за методикою Спілберга - Ханіна ($v=6,98$; $p=0,01$) та прагматичною оцінкою стану астенізації у школярів ($v=6,65$; $p=0,01$).

Окремі типи чинників наявності шкільної тривожності достовірно різняться у 2-х і 3-тій класах. Про це говорять відмінності шкал страху самовираження ($v=6,82$; $p=0,01$), шкали низької фізіологічної опірності стресу ($v=7,13$; $p=0,01$) та фрустрації потреби у досягненні успіху ($t=2,81$; $p=0,01$). Відмінності пов'язані з процесом дорослішання та формальним припиненням ігрової форми взаємовідносин, а також з пріоритетними напрямками подальшої діяльності учнів 3 класів.

Заключним етапом аналізу даних стало обчислення коефіцієнтів лінійної кореляції між різними показниками виявлення взаємозв'язків. Оскільки основне завдання дослідження вивчення впливу сім'ї на процес соціалізації індивіда, розглядаються взаємозв'язку показників тестів один з одним. Інші кореляційні залежності не розглядалися як такі, що не становлять інтересу для дослідження.

Підбивши підсумок вищесказаному, можна з упевненістю стверджувати, що на процес соціалізації дитини особливу і головну роль відводять все ж таки батьківській сім'ї, а не школі. Тому що саме від того, наскільки благополучна дитина в шкільному навчанні говорить про те, що у нього сприятлива атмосфера прийняття її такою, якою вона є і в сім'ї. Це, безперечно, важливий показник. Так як більшість учнів все ж таки намагаються відповідати очікуванням батьків і відповідати їх вимогам, що породжує багато тривожності і це у свою чергу веде до виникнення та формування стереотипів агресивної поведінки серед учнів молодших класів. А це у свою чергу ускладнює взаємодію дитини з оточуючими, або взагалі призводять до виключення деяких форм цієї взаємодії.

Висновки по розділу 2.

1. У дослідженні взяли участь 85 учнів гімназій №10, №26, № 29. З них 30 осіб чоловічої статі та 55 осіб жіночої статі. У ході проведення дослідження були використані такі методики та тести:

1. Методика діагностики агресивності Басса – Дарки,
2. Проективна методика Вагнера "Рука"
3. Тест шкільної тривожності Філіпса
4. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності Спілбергера та Ханіна
5. Шкала астеничного стану (ШАС).

Методики були підібрані для дослідження агресивності молодших школярів, і на додаток до них були застосовані кілька методик, які виявляють рівень або ступінь тривожності школярів. Цей момент характерний тим, що логіка ґрунтувалася на припущенні того, що високий або підвищений рівень тривожності супроводжує і підвищений рівень агресивності молодших школярів.

Оскільки процес соціалізації для дитини дається нелегкими шляхами, їй часто доводиться стикатися з ситуаціями підвищеної тривожності через свою незахищеність та відсутність батьків поряд. Підвищена тривожність також може супроводжуватися і тим, що діти постійно перебувають не тільки під контролем з боку дорослих наставників, але й тим, що вони постійно наражається на ризик отримати небажану оцінку, або ж повсякчас бути покараним. Всі ці та багато інших причин і сприяли тому, що при виборі методик дослідження логіка спиралась насамперед на теоретичну і практичну цінність отриманого матеріалу.

2. З представлених результатів, можна дійти висновку про те, що учні 2 класів мають підвищені показники як у тесту наявності ситуативної (реактивної) тривожності, і за методикою шкала астеничного стану (ШАС). Завдяки наочним показовим результатам, є підстави припускати присутність тут такого чинника як адаптація учнів до нових умов шкільної атмосфери. Мабуть учні 2 класу ще не до кінця змогли пристосуватися до шкільних вимог,

у зв'язку з чим спостерігаємо картину підвищення рівня ситуативної (реактивної) тривожності та астенічного слабо вираженого стану.

За наявними даними, можна запропонувати провести тренінг, спрямований на покращення взаємовідносин з однолітками для учнів 2 класу, з метою полегшення входу в шкільну атмосферу з найменшими втратами для здоров'я дітей. А для учнів 3 класу провести релаксаційні вправи, пов'язані з дихальною гімнастикою, кольоротерапією, казкотерапією для попередження підвищення рівня тривожності, агресивності або астенізації.

У процесі соціалізації в даній групі дітей не відбулося збільшення чи зменшення інтенсивності проявів агресивної поведінки, проте структура агресивної поведінки зазнала певних змін. Незважаючи на деякі досить значущі відмінності показників, агресивна поведінка учнів 2 класів не відрізняється від поведінки учнів 3 класів кількісно. Більшість учнів 3 класу мають помірний рівень наявності тривожності у класі за загальним числовим та відсотковим показниками, на відміну від учнів 2 класу.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити такі висновки щодо прояву агресивності в молодшому шкільному віці. Всі відповіді, які демонстрували респонденти, відносяться до їх життєвого досвіду, і отже за характером отриманих відповідей можна визначити з якими життєвими ситуаціями стикається кожен респондент і 2 класів та 3 класів.

Підбивши підсумок вищесказаному, можна з упевненістю стверджувати, що на процес соціалізації дитини особливу і головну роль відводять все ж таки батьківській сім'ї, а не школі. Тому що саме від того, наскільки благополучна дитина в шкільному навчанні говорить про те, що у нього сприятлива атмосфера прийняття її такою, якою вона є і в сім'ї. Це, безперечно, важливий показник. Так як більшість учнів все ж таки намагаються відповідати очікуванням батьків і відповідати їх вимогам, що породжує багато тривожності і це у свою чергу веде до виникнення та формування стереотипів агресивної поведінки серед учнів молодших класів. А це у свою чергу

ускладнює взаємодію дитини з оточуючими, або взагалі призводять до виключення деяких форм цієї взаємодії.

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЙНО- РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ЗІ ЗМЕНШЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Мета, принципи, критерії програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку

Метою корекційно-розвивальної програми є зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку шляхом впровадження комплексу заходів, спрямованих на психологічний розвиток, соціальну адаптацію та формування навичок адекватного спілкування.

Принципи програми:

1. Індивідуальний підхід: кожна дитина має свої унікальні потреби та характеристики, тому програма передбачає індивідуальне підбор програмних заходів відповідно до потреб та особливостей кожної дитини. При розробці програми враховуються особистість, інтереси, потреби, рівень розвитку та стиль сприйняття кожного учасника. Наприклад, деякі діти можуть виявляти агресивну поведінку через низький рівень самоконтролю, тоді як інші - через відчуття невпевненості чи страху.

2. Комплексність: програма охоплює різні аспекти розвитку дитини, включаючи психологічний, соціальний, емоційний та мовленнєвий розвиток. Програма включає психологічні, соціальні, емоційні та мовленнєві аспекти.

3. Участь батьків: активна участь батьків у програмі є ключовим елементом успішної корекції поведінки дитини. Програма надає рекомендації та підтримку для батьків у вихованні та взаємодії з дитиною. Батьки виконують роль партнерів у процесі навчання та підтримки, долучаючись до програмних заходів та використання отриманих знань та навичок вдома.

4. Поступовість: програма передбачає поступове впровадження заходів та методів корекції з урахуванням психологічної готовності та

індивідуальних можливостей дитини. Значення приділяється градації завдань та дій, розумінню індивідуального темпу розвитку кожної дитини та прогресу в її досягненнях.

5. Позитивний підхід: програма базується на позитивних підходах до виховання, сприяючи підвищенню самооцінки та самоповаги дитини. Програма спрямована на підвищення самооцінки та відчуття власної значущості, що допомагає зменшити прояви агресивної поведінки.

Критерії успішності програми:

1. Зменшення кількості інцидентів агресивної поведінки серед учасників програми.

- Підкритерій 1: Зменшення частоти випадків агресивної поведінки.
- Параметр: кількість випадків агресивної поведінки за певний період часу (наприклад, тиждень, місяць).
- Підкритерій 2: Зниження інтенсивності агресивних реакцій.
- Параметр: середня тривалість або інтенсивність випадків агресивної поведінки.
- Підкритерій 3: Зменшення серйозності проявів агресії.
- Параметр: відмінність у ступені серйозності агресивних вчинків (наприклад, фізична агресія проти побоїв порівняно з вербальними загрозами).

2. Покращення соціальної адаптації: успішна програма повинна сприяти покращенню соціальної адаптації дітей, їх здатності до спілкування та побудови позитивних стосунків з оточуючими.

Підкритерій 1: Збільшення кількості позитивних соціальних взаємодій.

Параметр: кількість і якість позитивних інтеракцій із однолітками та дорослими.

Підкритерій 2: Покращення спроможності до співробітництва та спілкування.

Параметр: здатність до участі у спільній діяльності, обміні поглядами та ідеями, розуміння та відтворення правил соціального спілкування.

Підкритерій 3: зменшення ізолюваності та відчуження від групи.

Параметр: зміни у взаємодії із однолітками, рівень включення у спільні ігри та діяльність.

3. Зростання рівня самооцінки: програма повинна сприяти зростанню рівня самооцінки та самоповаги дітей, що виявляється в їхній впевненості у власних можливостях.

Підкритерій 1: збільшення самоповаги та впевненості в собі.

Параметр: зміни в рівні самооцінки, відчутті власної значущості та впевненості в своїх здібностях.

Підкритерій 2: Розвиток навичок саморегуляції та контролю емоцій.

Параметр: зміни в здатності дитини контролювати свої емоції та реагувати на стресові ситуації.

Підкритерій 3: посилення відчуття власної значущості та прийняття власної особистості.

Параметр: зміни в ставленні дитини до себе, її сприйнятті своєї особистості та ролі в групі.

4. Залучення батьків: успішна програма передбачає активну участь батьків у вихованні та підтримці дитини, що проявляється в їхній згідності з методами та рекомендаціями програми.

Підкритерій 1: активна участь батьків у програмі.

Параметр: рівень участі батьків у заняттях, виконання рекомендацій та впровадження знань та навичок вдома.

Підкритерій 2: позитивне ставлення батьків до програми.

Параметр: задоволеність батьків результатами програми, їхнє сприйняття методів та підходів, використаних у програмі.

Підкритерій 3: зміни в підходах батьків до виховання та взаємодії з дитиною.

Параметр: зміни в методах та стилі виховання, застосованих батьками в різних ситуаціях.

5. Постійне вдосконалення: програма має бути гнучкою та здатною до адаптації з урахуванням результатів спостереження та вивчення динаміки змін у поведінці дітей.

Підкритерій 1: гнучкість та адаптабельність програми.

Параметр: здатність програми адаптуватися до змін у потребах та характеристиках учасників, а також до нових наукових досліджень та педагогічних підходів.

Підкритерій 2: результативність і покращення програми з часом.

Параметр: порівняння результатів програми на різних етапах її впровадження для виявлення шляхів її покращення та аналіз ефективності методів.

Підкритерій 3: отримання фідбеку від учасників програми.

Параметр: отримання та аналіз фідбеку від учасників програми (дітей, батьків, педагогів) для виявлення потреб у вдосконаленні та адаптації програмних заходів.

3.2. Складові програми корекційно-розвивальної програми зі зменшення прояву агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку

Складові корекційно-розвивальної програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку повинні бути ретельно розроблені з урахуванням індивідуальних потреб дітей та включати різноманітні методи та підходи.

До основних складових програми відносяться:

1. діагностика та оцінка:
 - проведення психологічних діагностичних процедур для виявлення рівня агресивної поведінки та ідентифікації факторів, що спричиняють її;

– оцінка індивідуальних потреб кожної дитини та її рівня соціальної та емоційної компетентності;

Діагностика та оцінка є першим етапом в розробці програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку. Цей етап спрямований на виявлення особливостей кожної дитини та визначення основних напрямків роботи:

1) збір анамнезу:

– проведення співбесіди з батьками або опікунами дитини для отримання інформації про її розвиток, соціальні уміння, емоційний стан та можливі фактори ризику;

2) спостереження за дитиною:

– систематичне спостереження за поведінкою дитини в різних ситуаціях: у групі, під час гри, під час взаємодії з однолітками та дорослими;

– виявлення конкретних ситуацій, в яких спостерігаються прояви агресивної поведінки;

3) використання стандартизованих методик:

– застосування стандартизованих психологічних та педагогічних тестів та опитувальників для оцінки рівня соціальної та емоційної компетентності дитини;

– використання спеціалізованих інструментів для виявлення агресивних тенденцій та причин їх виникнення;

4) аналіз результатів:

– систематичний аналіз отриманих даних для визначення рівня агресивної поведінки, ідентифікації основних факторів, що впливають на неї, та визначення індивідуальних потреб дитини;

5) формування індивідуального плану дій:

– розробка індивідуального плану дій для кожної дитини з урахуванням результатів діагностики та оцінки;

- визначення основних напрямків роботи з кожною дитиною: корекційний (для виправлення проблемних аспектів поведінки) та розвивальний (для підтримки розвитку позитивних якостей та навичок);

б) залучення батьків та інших учасників:

- подальше спілкування з батьками та іншими учасниками програми для обговорення результатів діагностики та формування спільного розуміння проблеми;

- залучення батьків до співпраці у розробці та виконанні індивідуального плану дій для їхньої дитини;

Діагностика та оцінка є ключовим етапом у розробці програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку, оскільки дозволяє ідентифікувати особливості кожної дитини та визначити найбільш ефективні методи роботи з нею.

2. планування та індивідуалізація:

- розробка індивідуальних програм для кожної дитини, враховуючи її потреби, можливості та особливості;

- визначення основних напрямків роботи: корекційний та розвивальний.

Планування та індивідуалізація дозволяють персоналізувати підхід до кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та можливості, тим самим забезпечуючи більш ефективну роботу зі зменшення проявів агресивної поведінки.

3. корекційна робота:

- проведення індивідуальних корекційних занять з дітьми для розвитку навичок саморегуляції, контролю емоцій та вирішення конфліктів;

- психологічна підтримка та терапія для дітей з вираженими проявами агресивної поведінки;

Корекційна робота є важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку. Вона

спрямована на розвиток навичок саморегуляції, контролю емоцій та вирішення конфліктів, а також на надання психологічної підтримки та терапії для дітей з вираженими проявами агресивної поведінки:

1) індивідуальні корекційні заняття:

- проведення індивідуальних занять з кожною дитиною з метою розвитку навичок саморегуляції та контролю емоцій;

- використання методів і технік, спрямованих на встановлення позитивних стратегій реакції на стресові ситуації та вирішення конфліктів мирним шляхом;

- розвиток навичок емоційної і соціальної компетентності, включаючи вміння виражати свої почуття та розуміти почуття інших;

2) психологічна підтримка та терапія:

- надання індивідуальної психологічної підтримки та терапії для дітей з вираженими проявами агресивної поведінки;

- робота з психологом спрямована на розуміння причин агресивної поведінки, виявлення внутрішніх конфліктів та їхнє вирішення;

- використання технік когнітивно-поведінкової терапії для перегляду і зміни шкідливих патернів поведінки та переконань.

Ці методи допомагають дітям розробити стратегії керування своїми емоціями та реагування на стресові ситуації, що в свою чергу сприяє зменшенню агресивних проявів та покращує їхні соціальні відносини.

4. розвивальна робота:

- організація групових занять для розвитку соціальних навичок, емпатії та конструктивного спілкування;

- тренування емоційної регуляції та вивчення альтернативних способів вираження емоцій.

Розвивальна робота є важливим компонентом програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку. Ця

складова спрямована на підтримку позитивного розвитку дітей та формування їхніх соціальних та емоційних навичок:

1) організація групових занять для розвитку соціальних навичок, емпатії та конструктивного спілкування:

- проведення групових занять, спрямованих на розвиток соціальних навичок, таких як співпраця, толерантність, взаємодопомога та вміння вирішувати конфлікти мирним шляхом;

- використання різноманітних вправ, рольових ігор та ситуаційних завдань, що сприяють формуванню ефективних способів взаємодії та спілкування з оточуючими;

2) тренування емоційної регуляції та вивчення альтернативних способів вираження емоцій:

- проведення занять з тренування емоційної регуляції, в яких діти зможуть навчитися впізнавати та керувати своїми емоціями;

- використання технік релаксації, дихальних вправ та медитації для зниження рівня стресу та підвищення емоційного благополуччя;

- вивчення та практика альтернативних способів вираження емоцій, таких як асертивне спілкування, висловлення почуттів словами та мистецтво виразного мовлення.

Ці методи сприяють розвитку у дітей навичок емоційної і соціальної компетентності, що допомагає їм краще розуміти свої почуття та почуття інших, ефективно взаємодіяти з оточуючими та знижує ризик прояву агресивної поведінки.

5. робота з батьками та сім'єю:

- надання педагогічної підтримки батькам та навчання їх ефективним методам виховання та взаємодії з дітьми;

- організація сімейних тренінгів та консультацій для вирішення сімейних проблем та підтримки участі у програмі.

Робота з батьками та сім'єю є не менш важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку. Ця частина спрямована на підтримку батьків у вихованні та взаємодії з дітьми, а також на забезпечення сімейної підтримки та участі в програмі:

1) надання педагогічної підтримки батькам та навчання їх ефективним методам виховання та взаємодії з дітьми:

- організація індивідуальних консультацій для батьків з питань виховання, взаємодії з агресивною поведінкою дитини та розвитку позитивних підходів до виховання;

- надання рекомендацій та практичних порад щодо способів підтримки позитивного розвитку дитини та вирішення конфліктних ситуацій в сімейному оточенні;

2) організація сімейних тренінгів та консультацій:

- проведення групових зустрічей для батьків з метою обговорення тем виховання, взаємодії в сім'ї та вирішення сімейних проблем.

- запрошення фахівців у сфері психології, педагогіки та сімейних відносин для проведення тренінгів, семінарів та консультацій з батьками.

Ці заходи спрямовані на зміцнення родинних взаємин, підтримку батьків у розумінні та вирішенні проблем виховання та підтримку їхньої участі в програмі зі зменшення агресивної поведінки дітей. Робота з батьками та сім'єю є важливим елементом успішного впровадження програми та досягнення позитивних результатів у вихованні та розвитку дітей.

6. моніторинг та оцінка:

- систематичне відстеження змін у поведінці та соціальному розвитку дітей під час програми;

- оцінка ефективності програми та внесення корекцій на основі отриманих результатів.

Моніторинг та оцінка є ключовими етапами в роботі з програмою зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного

віку. Ці кроки дозволяють відстежувати прогрес у соціальному розвитку дітей та оцінювати ефективність програми:

1) систематичне відстеження змін у поведінці та соціальному розвитку дітей під час програми:

- проведення регулярного моніторингу поведінки дітей за допомогою спостережень, анкетування, а також обговорень з педагогічними працівниками та батьками;

- визначення позитивних змін у соціальних взаємодіях, емоційному стані, агресивних проявах та інших аспектах поведінки дітей;

2) оцінка ефективності програми та внесення корекцій на основі отриманих результатів:

- порівняння початкових та кінцевих показників здатності дітей вирішувати конфлікти, контролювати емоції, проявляти агресію тощо;

- аналіз результатів моніторингу для визначення ефективності різних компонентів програми та їх впливу на поведінку дітей;

- внесення необхідних корекцій у програму на основі отриманих даних з метою оптимізації роботи та досягнення більш високих результатів.

Ці кроки допомагають переконатися, що програма ефективно впливає на соціальний розвиток дітей та допомагає зменшити прояви агресивної поведінки. Також вони дозволяють постійно вдосконалювати програму, забезпечуючи максимальний позитивний вплив на дітей та їхнє оточення.

7. комунікація та співпраця:

- забезпечення ефективної комунікації та співпраці між всіма учасниками програми для досягнення спільної мети;

Комунікація та співпраця між усіма учасниками програми є важливим елементом успішного впровадження програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку. Ці аспекти допомагають забезпечити гармонійну роботу команди та досягти спільної мети:

- 1) забезпечення ефективної комунікації:
 - регулярні наради, зустрічі або конференції з учасниками програми для обговорення прогресу, вирішення поточних питань та планування подальших кроків;
 - використання різних каналів комунікації, таких як електронна пошта, телефонні дзвінки, онлайн-платформи тощо, для швидкого обміну інформацією між учасниками;
- 2) співпраця між всіма учасниками програми:
 - взаємодія між педагогами, психологами, батьками та іншими фахівцями для обміну ідеями, ресурсами та кращої практики;
 - створення спільних стратегій та планів дій для ефективного впровадження програми та досягнення її цілей.

Ці кроки допомагають забезпечити взаєморозуміння, спільну відповідальність та гармонійну роботу всієї команди для успішної реалізації програми. Ефективна комунікація та співпраця сприяють створенню сприятливого середовища для розвитку дітей та забезпеченню їхнього успіху.

Ця програма поєднує в собі корекційні та розвивальні методи для комплексного підходу до роботи з дітьми та їхніми сім'ями з метою зменшення проявів агресивної поведінки та покращення їхнього соціального та психологічного благополуччя.

Ці складові програми спільно спрямовані на створення сприятливого середовища для розвитку дітей, підвищення їхнього самопочуття та зниження проявів агресивної поведінки.

Висновки по розділу 3.

1. Метою корекційно-розвивальної програми є зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку шляхом впровадження комплексу заходів, спрямованих на психологічний розвиток, соціальну адаптацію та формування навичок адекватного спілкування.

Принципи програми:

1. Індивідуальний підхід: кожна дитина має свої унікальні потреби та характеристики, тому програма передбачає індивідуальне підбор програмних заходів відповідно до потреб та особливостей кожної дитини. При розробці програми враховуються особистість, інтереси, потреби, рівень розвитку та стиль сприйняття кожного учасника.

2. Комплексність: програма охоплює різні аспекти розвитку дитини, включаючи психологічний, соціальний, емоційний та мовленнєвий розвиток. Програма включає психологічні, соціальні, емоційні та мовленнєві аспекти.

3. Участь батьків: активна участь батьків у програмі є ключовим елементом успішної корекції поведінки дитини.

4. Поступовість: програма передбачає поступове впровадження заходів та методів корекції з урахуванням психологічної готовності та індивідуальних можливостей дитини.

5. Позитивний підхід: програма базується на позитивних підходах до виховання, сприяючи підвищенню самооцінки та самоповаги дитини.

Критерії успішності програми:

1. Зменшення кількості інцидентів агресивної поведінки серед учасників програми.

2. Покращення соціальної адаптації: успішна програма повинна сприяти покращенню соціальної адаптації дітей, їх здатності до спілкування та побудови позитивних стосунків з оточуючими.

3. Зростання рівня самооцінки: програма повинна сприяти зростанню рівня самооцінки та самоповаги дітей, що виявляється в їхній впевненості у власних можливостях.

4. Залучення батьків: успішна програма передбачає активну участь батьків у вихованні та підтримці дитини, що проявляється в їхній згідності з методами та рекомендаціями програми.

5. Постійне вдосконалення: програма має бути гнучкою та здатною до адаптації з урахуванням результатів спостереження та вивчення динаміки змін у поведінці дітей.

2. До основних складових програми відносяться:

1. діагностика та оцінка:

– проведення психологічних діагностичних процедур для виявлення рівня агресивної поведінки та ідентифікації факторів, що спричиняють її;

– оцінка індивідуальних потреб кожної дитини та її рівня соціальної та емоційної компетентності;

2. планування та індивідуалізація:

– розробка індивідуальних програм для кожної дитини, враховуючи її потреби, можливості та особливості;

– визначення основних напрямків роботи: корекційний та розвивальний.

Планування та індивідуалізація дозволяють персоналізувати підхід до кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та можливості, тим самим забезпечуючи більш ефективну роботу зі зменшення проявів агресивної поведінки.

3. корекційна робота:

– проведення індивідуальних корекційних занять з дітьми для розвитку навичок саморегуляції, контролю емоцій та вирішення конфліктів;

– психологічна підтримка та терапія для дітей з вираженими проявами агресивної поведінки;

Корекційна робота є важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

4. розвивальна робота:

- організація групових занять для розвитку соціальних навичок, емпатії та конструктивного спілкування;
- тренування емоційної регуляції та вивчення альтернативних способів вираження емоцій.

5. робота з батьками та сім'єю:

- надання педагогічної підтримки батькам та навчання їх ефективним методам виховання та взаємодії з дітьми;
- організація сімейних тренінгів та консультацій для вирішення сімейних проблем та підтримки участі у програмі.

Робота з батьками та сім'єю є не менш важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

6. моніторинг та оцінка:

- систематичне відстеження змін у поведінці та соціальному розвитку дітей під час програми;
- оцінка ефективності програми та внесення корекцій на основі отриманих результатів.

7. комунікація та співпраця:

- забезпечення ефективної комунікації та співпраці між всіма учасниками програми для досягнення спільної мети;

Комунікація та співпраця між усіма учасниками програми є важливим елементом успішного впровадження програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

Ці кроки допомагають забезпечити взаєморозуміння, спільну відповідальність та гармонійну роботу всієї команди для успішної реалізації

програми. Ефективна комунікація та співпраця сприяють створенню сприятливого середовища для розвитку дітей та забезпеченню їхнього успіху.

Ця програма поєднує в собі корекційні та розвивальні методи для комплексного підходу до роботи з дітьми та їхніми сім'ями з метою зменшення проявів агресивної поведінки та покращення їхнього соціального та психологічного благополуччя.

Ці складові програми спільно спрямовані на створення сприятливого середовища для розвитку дітей, підвищення їхнього самопочуття та зниження проявів агресивної поведінки.

ВИСНОВКИ

1. Агресія - це комплексний психологічний феномен, що означає активність чи намагання завдати шкоди чи викликати відчуття загрози іншій особі або групі осіб. Психологічне визначення агресії включає в себе різні аспекти цього явища:

1) емоційний аспект: агресія часто виникає внаслідок негативних емоцій, таких як гнів, роздратування, образа або страх. вона може бути виражена у формі ворожості, ворожої налаштованості або навіть фізичної агресії;

2) когнітивний аспект: в основі агресивної поведінки можуть бути негативні переконання, спотворення уявлень або неправильна інтерпретація подій і ситуацій;

3) поведінковий аспект: агресивна поведінка може виявлятися в різних формах, включаючи вербальну, фізичну, пасивно-агресивну чи реляційну агресію. Це може бути виражено в нападі, образах, ворожості, відмові від співпраці тощо;

4) соціальний аспект: агресія часто виникає під час взаємодії індивіда з іншими людьми, або у відносинах з соціальним середовищем. Вона може бути реакцією на конфлікт, конкуренцію, невідповідність очікуванням чи нерозуміння.

Акт поведінки може вважатись агресивним, якщо він відповідає певним критеріям, що вказують на спробу завдати шкоди або викликати відчуття загрози іншій особі чи групі осіб. Можна визначити певні ознаки, які можуть вказувати на агресивну поведінку:

1) насильство або фізична агресія: це може включати в себе будь-яку форму фізичної атаки, таку як удари, ляскання, кидання предметами, тілесний контакт без згоди тощо;

2) вербальні атаки: негативна, груба або образлива мова, погрози, шантаж, критика або інші форми вербального насильства можуть вважатись агресивними;

3) пасивно-агресивна поведінка: це може виявлятися у формі ігнорування, пасивного спротиву, відмови в співпраці, наявність підступних зауважень тощо;

4) психологічний тиск або маніпуляція: використання стратегій, що спрямовані на контроль, маніпуляцію або психологічний тиск, таких як загрози, шантаж, інсинуації або маніпуляція емоціями;

5) реляційна агресія: це може включати в себе руйнівне ставлення до відносин, таке як сплітінг, зрада, гострий конфлікт або ізоляція.

Важливо враховувати контекст і обставини, у яких відбувається поведінка, а також її наслідки для того, щоб визначити, чи можна вважати її агресивною. Також слід брати до уваги індивідуальні особливості особистості та можливі психічні чинники, які можуть впливати на її поведінку.

Є кілька умов, які можуть вказувати на те, що певна поведінка може бути визнана як агресивна:

1) намір завдати шкоди або викликати відчуття загрози: це означає, що особа має свідомий намір вчинити дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій особі або групі осіб або на виклик відчуття страху чи загрози їх безпеці;

2) неприйнятність поведінки з точки зору соціальних норм: це означає, що поведінка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам і сприймається оточуючими як неприйнятна чи шкідлива;

3) фізична чи психологічна шкода: це означає, що результатом агресивної поведінки є заподіяння фізичної або психологічної шкоди іншій особі або групі осіб;

4) бажання контролю чи домінування над іншими: це може включати в себе спроби здобути контроль або домінування над іншими шляхом використання агресивних методів чи загроз;

5) відсутність альтернативних стратегій реагування: це означає, що особа, виявляючи агресивну поведінку, не використовує альтернативні стратегії реагування, такі як спілкування, пошук компромісу або вирішення конфлікту.

2. Основними причинами проявів дитячої агресивності є:

- прагнення привернути до себе увагу однолітків;
- прагнення отримати бажаний результат;
- прагнення бути головним;
- захист та помста;
- бажання обмежити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу.

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей, зазвичай виділяють:

- недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- знижений рівень саморегуляції;
- нерозвиненість ігрової діяльності;
- знижену самооцінку;
- порушення у відносинах з однолітками.
- Прийнято виділяти особливості перебігу агресивної поведінки у

дітей:

1. Жертвами агресії стають близькі люди – рідні, друзі та ін. Це свого роду феномен «самозаперечення», оскільки такі дії спрямовані на розрив кровних зв'язків – життєвої основи існування людини.

2. Не всі агресивні діти виховуються у неблагополучних сім'ях, багато, навпаки, мають дуже заможних і дбайливих батьків.

3. Агресія часто виникає без реального приводу.

3. У дослідженні взяли участь 85 учнів гімназій №10, №26, № 29. З них 30 осіб чоловічої статі та 55 осіб жіночої статі. У ході проведення дослідження були використані такі методики та тести:

1. Методика діагностики агресивності Басса – Дарки,
2. Проективна методика «Рука»
3. Тест шкільної тривожності Філіпса
4. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності Спілбергера та Ханіна
5. Шкала астенічного стану (ШАС).

4. Незважаючи на деякі досить значущі відмінності показників, агресивна поведінка учнів 2 класів не відрізняється від поведінки учнів 3 класів кількісно. Більшість учнів 3 класу мають помірний рівень наявності тривожності у класі за загальним числовим та відсотковим показниками, на відміну від учнів 2 класу.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити такі висновки щодо прояву агресивності в молодшому шкільному віці. Всі відповіді, які демонстрували респонденти, відносяться до їх життєвого досвіду, і отже за характером отриманих відповідей можна визначити з якими життєвими ситуаціями стикається кожен респондент і 2 класів та 3 класів.

Підбивши підсумок вищесказаному, можна з упевненістю стверджувати, що на процес соціалізації дитини особливу і головну роль відводять все ж таки батьківській сім'ї, а не школі. Тому що саме від того, наскільки благополучна дитина в шкільному навчанні говорить про те, що у нього сприятлива атмосфера прийняття її такою, якою вона є і в сім'ї. Це, безперечно, важливий показник. Так як більшість учнів все ж таки намагаються відповідати очікуванням батьків і відповідати їх вимогам, що породжує багато тривожності і це у свою чергу веде до виникнення та формування стереотипів агресивної поведінки серед учнів молодших класів. А це у свою чергу ускладнює взаємодію дитини з оточуючими, або взагалі призводять до виключення деяких форм цієї взаємодії.

5. Метою корекційно-розвивальної програми є зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку шляхом впровадження комплексу заходів, спрямованих на психологічний розвиток, соціальну адаптацію та формування навичок адекватного спілкування.

Принципи програми: індивідуальний підхід, комплексність, участь батьків, поступовість, позитивний підхід.

Критерії успішності програми:

1. Зменшення кількості інцидентів агресивної поведінки серед учасників програми.

2. Покращення соціальної адаптації: успішна програма повинна сприяти покращенню соціальної адаптації дітей, їх здатності до спілкування та побудови позитивних стосунків з оточуючими.

3. Зростання рівня самооцінки: програма повинна сприяти зростанню рівня самооцінки та самоповаги дітей, що виявляється в їхній впевненості у власних можливостях.

4. Залучення батьків: успішна програма передбачає активну участь батьків у вихованні та підтримці дитини, що проявляється в їхній згідності з методами та рекомендаціями програми.

5. Постійне вдосконалення: програма має бути гнучкою та здатною до адаптації з урахуванням результатів спостереження та вивчення динаміки змін у поведінці дітей.

6. До основних складових програми відносяться:

1. діагностика та оцінка:

– проведення психологічних діагностичних процедур для виявлення рівня агресивної поведінки та ідентифікації факторів, що спричиняють її;

– оцінка індивідуальних потреб кожної дитини та її рівня соціальної та емоційної компетентності;

2. планування та індивідуалізація:

– розробка індивідуальних програм для кожної дитини, враховуючи її потреби, можливості та особливості;

– визначення основних напрямків роботи: корекційний та розвивальний.

Планування та індивідуалізація дозволяють персоналізувати підхід до кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та можливості, тим самим

забезпечуючи більш ефективну роботу зі зменшення проявів агресивної поведінки.

3. корекційна робота:

- проведення індивідуальних корекційних занять з дітьми для розвитку навичок саморегуляції, контролю емоцій та вирішення конфліктів;
- психологічна підтримка та терапія для дітей з вираженими проявами агресивної поведінки;

Корекційна робота є важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

4. розвивальна робота:

- організація групових занять для розвитку соціальних навичок, емпатії та конструктивного спілкування;
- тренування емоційної регуляції та вивчення альтернативних способів вираження емоцій.

5. робота з батьками та сім'єю:

- надання педагогічної підтримки батькам та навчання їх ефективним методам виховання та взаємодії з дітьми;
- організація сімейних тренінгів та консультацій для вирішення сімейних проблем та підтримки участі у програмі.

Робота з батьками та сім'єю є не менш важливою складовою програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

6. моніторинг та оцінка:

- систематичне відстеження змін у поведінці та соціальному розвитку дітей під час програми;
- оцінка ефективності програми та внесення корекцій на основі отриманих результатів.

7. комунікація та співпраця:

– забезпечення ефективної комунікації та співпраці між всіма учасниками програми для досягнення спільної мети;

Комунікація та співпраця між усіма учасниками програми є важливим елементом успішного впровадження програми зі зменшення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого дошкільного віку.

Ці кроки допомагають забезпечити взаєморозуміння, спільну відповідальність та гармонійну роботу всієї команди для успішної реалізації програми. Ефективна комунікація та співпраця сприяють створенню сприятливого середовища для розвитку дітей та забезпеченню їхнього успіху.

Ця програма поєднує в собі корекційні та розвивальні методи для комплексного підходу до роботи з дітьми та їхніми сім'ями з метою зменшення проявів агресивної поведінки та покращення їхнього соціального та психологічного благополуччя.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

- 1 Бовть О. Б. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей шкільного віку. Практична психологія та соціальна робота. 2016. Жовтень. С. 21–23.
- 2 Бовть О.Б. Соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків // Рідна школа. 1999. № 2. С.17 – 20.
- 3 Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2015. 592 с.
- 4 Васьківська С. Звідки ж агресивність // Наша дитина. 1993. № 2. С.7.
- 5 Вікова психологія: навч. посібник / О. В. Алпатова. К. : НАУ, 2017. 140 с.
- 6 Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І.А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький : ХГПА, 2018. Вип. 3. С. 53–55.
- 7 Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. 2000. № 472. С. 49 – 51.
- 8 Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників / Л. Дозорець // Психолог-вкладка. 2006. №9 (березень).
- 9 Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : [навч. Посібник] / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. Чернігів, 2000. 156 с.
- 10 Євтушенко І. В. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки / І. В. Євтушенко, А. Є. Мелоян, К. А. Бабенко // Психологія. Збірник наукових праць. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. Вип. 21. С. 15–23.
- 11 Запухляк О. З. Особливості агресії акцентуєваних підлітків / О. З. Запухляк // Проблеми загальної і педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. Т. 5, вип. 1. С. 152–157.
- 12 Зимелева З.А. Агресивна поведінка молодших школярів та особистість батьків // Психологічна наука й освіта. 2001. № 4

- 13 Жабокрицький С. В. Науково-методичні підходи до профілактики агресивних дій психічно хворих / С. В. Жабокрицький // Архів психіатрії. 1997. Вип. 12–13. С. 238–241.
- 14 Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків // Практична психологія і соціальна робота. 2000. №5. С. 14–16.
- 15 Іванова В.В. Прояви агресивності у підлітковому віці// Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 5. С. 5–16.
- 16 Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості К.: «Либідь», 2007. – 156 с.
- 17 Кириченко В.В. Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України. 2002. Частина 3. С. 68 – 72
- 18 Кльоц Л. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді / Л. Кльоц, Н. Носок, Т. Шугай // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №6. – С. 19–25.
- 19 Кононко О. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). Київ : Стилос, 2000. 336 с.
- 20 Кравчук С.Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук //Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. 2000. Вип. 3 (10). С. 87-92.
- 21 Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. Л. Кравчук. К., 2002. 21 с.
- 22 Кукурудза Т. Причини виникнення підліткової агресії// Social Work and Education, (2014). № . С. 76-81.

- 23 Ларіна Т. О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді : дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ларіна Тетяна Олексіївна ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. К., 2004. 192 с.
- 24 Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів / О. П. Лящ // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2004. №6. С. 194–200.
- 25 Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей / Л. Лящук // Психолог. 2008. №30 / 32 (серпень).
- 26 Лобач О. О. Педагогічна корекція агресивності школярів: методичні рекомендації для вчителів поч. класів. Полтава: ПДПУ, 2015. 70 с
- 27 Мазелурі Т. Агресивні тенденції в дитячій поведінці / Т. Мазелурі // Початкова освіта. 2005. №47 (грудень). С. 14–16.
- 28 Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук : 19.00.01 – «Загальна психологія. Психологія особистості» / І. С. Мазоха Одеса, 2008. 20 с.
- 29 Марценківська І. Дитяча агресивність / І. Марценківська, І. Марценківський // Дошкільне виховання. 1997. №8. С. 18–19.
- 30 Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях / А. Є. Мелоян // Вісник ХДПУ ім. С.Сковороди. 2001. Вип. 7. . С. 126–130.
- 31 Мелоян А. Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу / А. Є. Мелоян // Психологія. Збірник наукових праць. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2003. Вип. 22. С. 17–22.
- 32 Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07 . К., 2005. 242 с
- 33 Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р. Охрімчук // Початкова школа. 2003. №6. С. 4–7.
- 34 Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р.Охрімчук // Початкова школа. 2003. №7. С. 7–10.

- 35 Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К. : Міленіум, 2004. Вип. 12. С. 115–118.
- 36 Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії / Л. Пугач // Психолог. 2010. №6. С. 22–26.
- 37 Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності / Н. О. Рептух // Практична психологія та соціальна робота. 2008. №8. С. 37–46.
- 38 Руденко Л. М. Чинники та механізми агресивної поведінки / Л. М. Руденко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. № 25 (49). С. 59-64.
- 39 Сибірська Г. В. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку та її корекція / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2021. С. 97-99.
- 40 Сибірська Г. В. Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня 2022 р.).– Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2022.
- 41 Сопрун І. П. Прояв агресивності в дітей, що виховуються в різних соціальних умовах / І. П. Сопрун // Наука і освіта. 2003. №5/6. С. 51–53.
- 42 Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки / А. Ткачук // Психолог. 2010. №16 (400). С. 17–18.

- 43 Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчально-тренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / О. Я. Фотуйма ; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
- 44 Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих кагортах : дослідження в українській психології / В. С. Хомік // Практична психологія та соціальна робота. 2007. №7. С. 1–5.
- 45 Цап Н. М. Агресивність дитини : за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія і соціальна робота. 1999. №6–7. С. 12–13; 22–24.
- 46 Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці / К. І. Шкарлатюк // Психологічні перспективи. – Вип. 17. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк. 2010. С. 273 – 280.
- 47 Шебанова В. І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуації фрустрації / В. І. Шебанова // Практична психологія та соціальна робота. 2002. №3. – С. 4–7.
- 48 Шебанова В. І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 – «Медична психологія» / В. І. Шебанова. – К., 2002. – 18 с.
- 49 Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. «Педагогічна і вікова психологія» / С. Г. Шебанова. К., 2000. 18 с
- 50 Шебанова С.Г., Шиндер А. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки та соціометричного статусу // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України. 2002. – Частина 3. – С. 176 – 181.

- 51 Яковлева О. В. Причины агрессивной поведенки школярів / О. В. Яковлева //Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2015.Вип. 1 (290). С. 296– 302.
- 52 Bandura A. Aggression : Social learning analysis / Bandura A. N. Y., 1986. 197 p.
- 53 Bandura A. Aggression. Child Psychology. The Sixty Second Year– book of the National Society for the study of Aggression. Part 1 / A. Bandura, R. Walters. Chicago, 1963. P. 364–415.
- 54 Berkovitz L. Aggression : A social psychological analysis / Berkovitz L. – N. Y., 1962. – P. 68–145. 190. Berkovitz L. Control of aggression / Berkovitz L. N.Y., 1971. P. 202–207.
- 55 Feshbach N. The Relations Between Empathy and Aggression in Two Age Groups / N. Feshbach, S. Feshbach // Developmental Psychology. 1973. № 1. P. 186–191.
- 56 Feshbach S. The Function of Aggression and Regulation of Aggressive Drive / S. Feshbach // Psychological Review. 1977. № 71. P. 119–124.
- 57 Freud S. Arguments for a Instincts of Aggression and Destruction / Abstracts of the Standart ; Edition of S. Freud / National Institute of Mental Health, Rorkville, Mariland. 1971. Vol. XXI. 159 p.
- 58 Frustration and aggression / [J. Dollard, L. W. Doob, N. E. Miller et al.]. – New Heaven : Yale University Press, 1939. 220 p.
- 59 Geen R. Human aggression : Theories, research and implication for implications for social policy / R. Geen, E. Donnerstein. – San Diego CA Academic Press, 1998. P. 73–109.
- 60 Kaufmann H. Aggression and Altruism / Kaufmann H. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. P. 37–43.
- 61 Keltikangas-Jarvinen L. Problem-solving strategies in aggressive and nonaggressive children / L. Keltikangas-Jarvinen, P. Kangas // Aggressive Behavior. 1988. № 4. P. 240–252.

- 62 Olweus D. Aggression and peer acceptance in adolescent boys : Two shortterm longitudinal studies of ratings / D. Olweus // *Child Development*. 1977. № 48. P. 112–123.
- 63 Orpinas P. The Aggression Scale : A Self-Report Measure of Aggressive Behavior for Young Adolescents / P. Orpinas, R. Frankovski // *Journal of Early Adolescents*. 2001. Vol. 21. N 1. P. 50–67.
- 64 Patterson G. R. The aggressive child : victim and architect of a coercive system / G. R. Patterson // *Behavior modification and families*. N.Y., 1976. 210 p.
- 65 Scott J. P. Aggression / Scott J. P. – Chicago: University of Chicago Press, 1975. 233 p.
- 66 Zilmann D. Hostility and aggression / Zilmann D. N.Y., 1983. 361 p.
- 67 Tedeshi J. Violence, aggression and coercive actions / J. Tedeshi & R. Felson. – Washington DC : American psychological Association. 1994. P. 84–121.